

Motstånd under ockupation

Björn Orward

Redaktionell bearbetning:
Eino Tubin

Juni 1995

Psykologiskt försvar
Meddelande nr 137

English summary

**MOTSTÅND
UNDER
OCKUPATION**

av Björn Orward

**Redaktionell bearbetning:
Eino Tubin**

Stockholm 1995

*Omslagsbilden är från Riga,
januari 1991.*

Försvarsmedia
Gotab 1995

Innehållsförteckning

Förord	5
Författarens inledning	9
Definitioner och grunder	11
Ockupation	12
Civilmotstånd	13
Motståndsrörelser	17
Baltikum	2
Estland	21
Lettland	27
Litauen	34
Sovjetunionen	39
Norge och Danmark	43
Norge	43
Danmark	47
Fler exempel på motstånd	53
Polen	54
Jugoslavien	55
Grekland	56
Holland	57
Frankrike	5
Special Operations Executive	60
Tjeckoslovakien	60
Västbanken och Gaza	61
Folkrätten	65
Debatten i Sverige	73
Icke-militärt motstånd i Sverige	74
Fria kriget ("fortsatt strid")	77

Slutsatser	81
Bilaga 1: Försvara Ditt Land! (Lettland 1991)	85
Bilaga 2: Massmedier under angrepp, Litauen januari 1991 av Eduard Ganausauskas	91
Litteratur	97
Video	100
Summary in English	101

Förord

Styrelsen för psykologiskt försvar (SPF) övertog den 1 juli 1994 ansvaret för informationen om s k icke-militärt motstånd från Delegationen för icke-militärt motstånd (Motståndsdelegationen), som samtidigt lades ner. I propositionen till riksdagen och sedermera i uppdraget till SPF underströk regeringen att informationen skulle ske med beaktande av de ramar som angavs av folkrätten.

Bakom detta ligger ett dilemma som även kommer fram i denna skrift. Av erfarenhet vet man att ett ockuperat folk, som har en nationell kultur och samhörighetskänsla, förr eller senare reser sig mot ockupanten. Motståndet kommer då inte alltid att gå i de banor som anges i de folkrättsliga reglerna, vilka är utformade som kompromisser mellan stormakternas och småstaternas intressen på området. Det innebär att deltagarna i vissa motståndsformer inte alltid är skyddade enligt folkrätten Sabotörer och krypskyttar utanför en folkrättsligt legitimerad motstånds rörelse såväl som organisatörer av civilmotstånd av icke-våldsmodell riskerar att helt korrekt bli dömda till straff av ockupationsmakten.

Det bör observeras att rådande folkrättsterminologi överhuvud inte använder begrepp som civilmotstånd, civilt motstånd eller icke-militärt motstånd. I folkrätten görs skillnad mellan kombattanter och icke-kombattanter. De förra åtnjuter folkrättsligt skydd konstruerat på visst sätt. De senare är civilbefolkning och ska folkrättsligt skyddas på annat sätt. Den folkrättsligt dragna gränsen mellan dessa kategorier är relativt skarp och lämnar i själva verket mycket lite utrymme för "tänjbara" mellanformer.

Att den folkrättsliga gränsen mellan legitim motstånds rörelse vars medlemmar har kombattantstatus och olika typer av s k civilmotstånd är oklar ställer den som ska informera korrekt om dessa frågor inför uppenbara svårigheter.

Motståndsdelegationen har i flera år samlat erfarenheter och sökt kartlägga hur ett s k icke-militärt motstånd kan gå till. Det var dock ofrånkomligt att delegationens arbete förr eller senare kom att stå inför inför den avgörande frågan: skulle man begränsa sig till de motståndsformer som åtnjuter folkrättsligt skydd eller skulle delegationens verksamhet sträcka sig även till sådana som är oskyddade enligt folkrätten, men som man erfarenhetsmässigt vet ofta tillgrips av en desperat befolkning under en ockupation.

Diskussionen ledde till att svenska folkrättssakkunniga började fråga sig om det var förenligt med trovärdigheten för Sveriges internationella agerande på det folkrättsliga området om statliga myndigheter förespråkade motståndsformer som ligger utanför folkrättens skydd. Detta kan ha bidragit till

att den väsentliga uppgiften att sprida korrekt information i frågorna till befolkningen samt att också medverka till att hålla diskussionen levande om dessa motståndformer överfördes till SPF.

En central uppgift för SPF inom det nya verksamhetsområdet kommer mot denna bakgrund att vara att klarlägga de folkrättsliga aspekterna på civilt motstånd och att göra tydligt inom vilka gränser ett statligt informationsarbete bör bedrivas. Överhuvud taget synes det viktigt att i det fortsatta arbetet klarare definiera de olika begrepp som används på området. Vidare är det viktigt att fortsätta att inhämta kunskaper om alternativa motståndformer så som de tillämpats och tillämpas under konflikter i olika länder. Det ökar vår förståelse för vad som sker i omvärlden.

Det är också angeläget att söka bringa klarhet i hur förhållandena kan gestalta sig mellan enheter ur försvarsmakten som bedriver "fria kriget" på ockuperat territorium, en legitim väpnad motståndsrörelse som opererar i samma område och en civilbefolkning, som kan tänkas vidta olika civilmotståndsåtgärder riktade mot ockupanten. De exempel som lämnas i denna skrift visar att dessa frågor är mycket svåra att hantera och att planering inte alltid låter sig genomföras i ordnad form.

En pådrivande kraft i Motståndsdelegationens arbete under de senare åren var överste Björn Orward, som anlätades både som konsult och sekreterare av delegationen. SPF har ansett det värdefullt att i bokform låta honom dokumentera de kunskaper som delegationen samlat.

I detta sammanhang är det givet att alla sidor av ämnet bör belysas, således även sådana motståndsformer som inte tydligt åtnjuter folkrättsligt skydd. Således beskrivs också motståndsaktiviteter, för vilkas genomförande deltagarna inte åtnjuter något som helst folkrättsligt skydd.

För den, som hyst skepsis inför modeord som civilmotstånd, icke-militärt motstånd, icke-våldsmotstånd m m och förknippat debatten med pacifism eller "flummighet", torde denna framställning visa att många sådana kompletterande motståndformer kan ha inverkan på de militära operationerna och att de ibland bidragit till den slutliga politiska lösningen. Ett trovärdigt hot om att övergå från icke-våld till våld torde också ha varit pådrivande i avvecklingen av en ockupation eller en förtryckarregim. Steget från icke-våld till aktiva våldsaktioner har också varit kort på flera håll.

För den, som fängslats av tanken att ersätta det väpnade försvaret med icke-våld och civilmotstånd, torde dock skildringen visa att dessa motståndformer aldrig ensamma givit resultat. Om det saknas aktivt stöd från utlandet eller om inte det militära eller politiska läget ändras på grund av andra faktorer torde de – sedda som enskilda företeelser – vara relativt verkningslösa.

I det svenska totalförsvarskonceptet är det naturligt att alla folkrättsligt acceptabla möjligheter tas till vara att avskräcka och – om det misslyckas -bekämpa en motståndare. Många former av kompletterande motstånd utanför de gängse militära kan inte och bör inte planeras i fredstid. Men de bör tas med i bilden av våra samlade försvarsmöjligheter.

Att en ockupation av Sverige eller någon del därav idag inte ter sig särskilt sannolik har principiellt inte med saken att göra. Vårt totalförsvar är uppbyggt för försvar av det egna territoriet och det är då – om vi ändå angrips – möjligt att delar av landet under någon tid kan besättas. Logiken kräver att man även tar en sådan situation i betraktande.

Givetvis står författaren för de åsikter som framförs i boken. Manuskriptet har även granskats av Christer Ahlström, doktorand i folkrätt och verksam vid Utrikespolitiska institutet som lämnat värdefulla synpunkter på innehållet.

Björn Orwards ursprungliga material till skriften har redigerats och i viss utsträckning nyskrivits av SPF:s informationschef Eino Tubin. Tubin har bl a kompletterat de historiska avsnitten med egna exempel.

I bilagorna 1 och 2 har till övriga skildringar fogats två aktuella texter från Lettlands och Litauens frigörelse från Sovjetunionen. Här kan påpekas att SPF sedan två år tillbaka på regeringens uppdrag och inom ramen för det s k suveränitetsstödet har inlett samarbete med myndigheter och organisationer i de baltiska staterna i syfte att skapa förståelse för det psykologiska försvarets förutsättningar och möjligheter.

Det förtjänar vidare att nämnas att civilt motstånd inte är något helt nytt område för SPF. Redan 1969 utgav SPF:s föregångare Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar en rapport med namnet *Motstånd i Tjeckoslovakien 1968, metoder och erfarenheter*. Rapporten, som utarbetades av en arbetsgrupp på regeringens uppdrag, behandlar bl a de massmediernas agerande under Warszawapaktens invasion i Tjeckoslovakien.

Björn Körlof
Generaldirektör, SPF

Författarens inledning

Avsikten med denna skrift är att söka belysa vilka motståndsformer som kan uppkomma under en främmande ockupation och vad ett icke-militärt motstånd kan innebära för Sverige. Den vill väcka intresse för ämnet, så att det förhoppningsvis leder till mer allmän kunskap och förståelse, generellt sett, men även till bättre planering inom de olika totalförsvarsmyndigheterna.

Begreppen *passivt motstånd*, *civilmotstånd*, *ett civilbaserat försvar* har diskuterats i många år i ett flertal länder i världen. Oavsett vilket begrepp som används, så handlar det om folkligt motstånd utan våld och utan vapen mot i första hand en ockupant eller förtryckarregim. Ett både tidsmässigt och geografiskt näraliggande exempel där sådana metoder använts är frigörelsen av de baltiska staterna. Innan dessa länder hunnit sätta upp egna väpnade försvarsstyrkor var civilmotstånd faktiskt officiell försvarspolitik, vilket torde vara unikt i världen.

Motståndsrörelser, som genomförde underjordisk verksamhet och sabotage, varvid även vapen användes, organiserades i stor omfattning i de ockuperade länderna under andra världskriget. Ett flertal exempel ges i denna bok.

I den svenska debatten har begreppet icke-militärt motstånd kommit att omfatta bägge dessa verksamheter. Regeringen använde begreppet i denna mening när Motståndsutredningen tillsattes 1980. Utredningen har sedan närmare definierat detta begrepp i betänkandet *Kompletterande motståndsformer* (SOU 1984:10), som överlämnades till regeringen i februari 1984. Två år senare fattade regeringen beslut om att tillsätta Delegationen för icke-militärt motstånd (Motståndsdelegationen), som verkade från 1987 fram till 30 juni 1994, varefter verksamheten överfördes till Styrelsen för psykologiskt försvar.

Under Motståndsdelegationens arbete har begreppet icke-militärt motstånd hela tiden innefattat hela skalan från civilmotstånd till väpnat motstånd.

Delegationen genomförde information och utbildning i första hand gentemot totalförsvarsmyndigheter, frivilliga försvarsorganisationer m fl. Syftet var att skapa kunskap och förståelse som underlag för planeringen.

Styrande för Delegationens verksamhet har varit att några särskilda åtgärder för att organisera och utrusta enheter i fred som ska genomföra icke-militärt motstånd i krig inte ska ske.

Utgångspunkten har också varit att det är den enskilda människan som själv bestämmer om han/hon vill och kan delta i det icke-militära motståndet samt på vilket sätt. Några lagar eller förordningar om deltagande i icke-militärt motstånd finns inte.

I denna bok tas även upp fortsatt strid av militära anheter under ockupation. Begreppet *fria kriget* används sedan tidigare av det svenska militära försvaret och betecknar när avskurna mindre militära förband fortsätter striden bakom fiendens linjer. Nu diskuteras en utvidgning av detta begrepp så att det även omfattar svenska militära aktiviteter bakom fiendens linjer under en längre ockupation, om möjligt i samverkan med ett icke-militärt motstånd. Ett arbete pågår inom staber och försvarets högskolor för att närmare definiera hur detta ska gå till.

Grunden i denna bok är de kunskaper och erfarenheter om icke-militärt motstånd som samlats under arbetet i Motståndsdelegationen. Författaren har dessutom tillåtit sig att ge några rekommendationer för framtiden.

Det är min förhoppning att planering och mentala förberedelser för motstånd under ockupation ska ingå som en naturlig del i vårt totalförsvarskoncept. En angripare ska veta att han kommer att möta hela det svenska folkets samlade fientlighet och vara utsatt för den tills vår frihet och självständighet har återvunnits. Detta stärker totalförsvarets avskräckande effekt och bidrar därmed till att bevara freden.

Björn Orward

Definitioner och grunder

I den svenska debatten har begreppet *icke-militärt motstånd* definierats som allt som i motståndssyfte utförs mot en angripare och som inte genomförs av militära förband eller delar av sådana. Ett icke-militärt motstånd enligt den definitionen kan bestå av såväl *civilmotstånd* som *motståndsrörelser*.

Givetvis kan ett sådant motstånd börja först när hela landet eller en del av det ockuperats av angripare, dvs när det militära försvaret där lagt ner vapnen, dragit sig tillbaka eller försvunnit in i skogarna ("fria kriget"). Som de kommande exemplen visar så kan ett icke-militärt motstånd också växa upp efter en långvarig ockupation, där det inte längre finns några egna väpnade styrkor eller där dessa tagit sin tillflykt till utlandet. När ockupationen avvecklats och egna eller allierade styrkor tagit kontroll, har det icke-militära motståndet inte längre någon roll att spela.

Bland målen för ett icke-militärt motstånd kan vara:

- att* göra det omöjligt för fienden att etablera politisk kontroll,
- att* hindra fienden att nå sina mål,
- att* undergräva de fientliga truppers lojalitet, så att de blir oanvändbara som ockupationstrupp,
- att* väcka internationell opinion och få stöd utifrån.

Deltagarna i ett civilmotstånd bör vara beredda på att utan våld hantera sociala, ekonomiska, politiska och psykologiska situationer, där syftet är att försvåra eller omöjliggöra ockupantens verksamhet. Medlemmarna i en motståndsrörelse verkar i första hand genom sabotage. Även bruk av vapen, t ex för eldöverfall, kan bli nödvändigt.

I de kommande kapitlen anför en rad historiska exempel för att visa hur en ockupation kan te sig och hur ett icke-militärt motstånd med inslag av såväl civilmotstånd som motståndsrörelser växte fram i en rad ockuperade länder. Här diskuteras begrepp som ockupation, civilmotstånd och motståndsrörelse, med särskild syftning på förhållandena i Sverige.

Ockupation

Det icke-militära försvaret ska främst verka inom ockuperat område. Det kan vara värdefullt att klarlägga skillnaderna mellan besatt, ockuperat och annekterat område.

Besatt område innebär att angriparens militära styrkor har fått kontroll över området. Någon fungerande administration, som kan överta ansvaret för civilbefolkningens försörjning, har inte ordnats av angriparen.

Om angriparen tillfälligt övertar den faktiska makten inom hela eller delar av ett annat lands territorium så är området *ockuperat*. Eftersom FN-stadgan förbjuder användning av våld mot andra stater annat än i självförsvar, så följer att en ockupation utförd av en angripare i sig strider mot folkrätten. Om en permanent förändring sker av det ockuperade områdets status, dvs om det införlivas med en annan stat, så har det *annekterats*.

Om svenskt område skulle ockuperas så är området enligt gällande internationella folkrättsregler fortfarande svenskt. Svensk lag gäller. Befolkningen är alltså svenskar och lyder under Sveriges regering. Folket har ingen lydnds- eller lojalitetsplikt gentemot ockupanten.

Om Sverige ockuperas

Hur skulle en ockupation av Sverige kunna gå till? Man kan jämföra med hur det gått till i andra länder. Av dessa erfarenheter kan man sluta sig till att en ockupant inte alltid kommer att respektera folkrätten.

I första hand besätter ockupanten viktiga geografiska områden och terrängavsnitt, t ex hamnar, flygfält, kommunikationsknutpunkter och städer. Men den militära truppen räcker inte till för att besätta alla delar. Skogarna kan inte kontrolleras.

Av särskilt stor vikt för ockupanten är att snabbt få kontroll över massmedierna. TV- och radiostationer besätts omedelbart. På de större tidningarna sätter ockupanten in egna redaktioner. En del tidningar, tidskrifter och böcker förbjuds. Censur införs. Ockupanten övertar kontrollen över styrande funktioner och nödvändig infrastruktur som t ex administration, försörjning, industri, sjukvård, skolväsende, kommunikationer, drivmedel, el.

Svenskarna i området förlorar sin frihet. Människor kan komma att tvångsflyttas eller bli övervakade på många sätt. Beväpnade patruller kontrollerar gator och torg. Personalkontroll genomförs med hjälp av dataregister. Arbetskraft tvångsrekryteras. Mötesförbud och utgångsförbud införs. Ideologisk skolning införs i skolorna. Kyrkans verksamhet kontrolleras.

De svenskar som inte lyder ockupantens regler och förordningar kan dömas till stränga straff och sättas i interneringsläger.

En sådan beskrivning är mycket allmänt hållen. Ingen ockupation är egentligen den andra lik. Hela skalan finns; från den grymmaste som syftar till utplåning av befolkningen, till direkt samarbete mellan ockupationsmakten och landets regering. Genom att studera hur det skett tidigare, får man erfarenhet och bättre möjlighet att bedöma hur ett icke-militärt motstånd i Sverige skulle kunna gå till.

Civilmotstånd

Civilmotstånd kan definieras som ett aktivt motstånd utan våld. Det behöver inte verka bara under en främmande ockupation. Samma metoder brukar också användas under en intern frigörelse från en auktoritär regim eller för att avvärja en kupp.

Avsikten är att försvåra verksamheten för ockupanten och medvetet orsaka så stor skada som möjligt för honom, utan att därför människor skadas eller dödas. Avsikten kan också vara att binda så stora militär- eller polisstyrkor som möjligt för bevakning och skydd. Ytterst är målet befrielse från ockupationsmakten.

Civilmotstånd utan vapen har under senare decennier praktiserats med framgång i Östeuropa. Massdemonstrationer har haft stor betydelse för att visa folkets samlade kraft för makthavarna. I samband med Östtysklands frigörelse demonstrerade 300.000 personer i Leipzig den 30 oktober 1989 och en halv miljon i Östberlin den 4 november samma år. Under "sammetsrevolutionen" i Tjeckoslovakien i november-december 1989 skedde jättelika demonstrationer i Prag.

De baltiska staterna använde sig bl a av civilmotstånd när de frigjorde sig efter ett halvsekel av sovjetisk ockupation 1991. Protesterna började några år tidigare; den 23 augusti 1989 bildade mellan en till två miljoner människor en levande kedja genom Estland, Lettland och Litauen för att demonstrera sina krav på frihet och självständighet.

Den 20 augusti 1991 samlades 100.000 människor på torget framför Vinterpalatset i St Petersburg för att demonstrera mot kuppen i Moskva.

Dessa händelser var kulmen på en utveckling, som innehöll många element av ett civilbaserat motstånd byggt på icke-våld: passivt motstånd, kulturellt motstånd, och ett aktivt civilmotstånd bestående av underjordiska publikationer, strejker samt ett omfattande föreningsarbete, där allt från fackföreningar till naturskyddsgrupper och fornminnesföreningar skapade och

bar upp ett folkligt motstånd. Även kyrkan hade en viktig roll, störst givetvis i de katolska delarna av Europa.

Civilmotståndet hade en central roll när det gällde att driva på utvecklingen 1989-1991. Naturligtvis spelade många andra faktorer in. Gorbatjovs glasnost och perestrojka startade den politiska utveckling som ledde till att de gamla kommunisterna förlorade makten i Östeuropa och till sovjetblockets upplösning. Västvärldens opinion hade stor betydelse. Inte minst hade det stor betydelse att alla länder i världen kunde följa skeendet direkt och omedelbart i TV.

Historiskt finns många andra exempel på icke-våldsaktioner, t ex under motståndet mot nazisterna i Norge och Danmark (då även aktivt sabotage förekom i stor skala) och under frigörelsen av Indien från det brittiska imperiet. Ett av de mest kända exemplen är motståndet mot Warszawapaktens invasion i Tjeckoslovakien 1968. Internt har icke-våldsaktioner haft stor betydelse bl a i kampen mot rasdiskrimineringen i USA och mot apartheid i Sydafrika.

Många olika metoder

Ett civilmotstånd kan genomföras med många olika metoder. Här ges några aktuella exempel.

Massdemonstrationer

Många människor kan med sin samlade kraft påverka skeendet. Demonstranter har hindrat angriparen/ockupanten att besätta riksdag, TV-hus och andra viktiga byggnader, hindrat militära förbands framryckning samt påverkat den politiska ledningen.

Störa administrationen

Detta kan ske genom samarbetsvägran, genom att inte fatta beslut, genom att inte distribuera fattade beslut, genom sjukskrivning, olydnad, maskning, tidsödande utredningar som inte behövs och genom att gömma dokument. Virus kan köras in i dataprogram.

Ohörsamhet

Ockupantens föreskrifter kringgås eller åtlyds ej.

Störa förbindelser och underhåll

Ockupantens transporter kan störas eller hindras genom trasiga fordon, tåg och flygplan, förare som blir sjuka, långsam flygledning, felaktiga vägskyltar, avbrott på elnätet. Ockupantens försörjning av mat, vatten och el samt hans teleföribindelser kan störas.

Störa produktionen

För ockupanten viktig produktion kan störas genom att man arbetar sakta och gör medvetna fel. Strejker genomförs. Tvångsarbete vägras.

Information

Man kan störa ockupantens radio- och TV-sändningar och tidningsdistribution, samtidigt som man försöker sända egna radio- och TV-program och ge ut egna tidningar.

Manifestationer

Motstånd visas genom protestmöten, upprepade små demonstrationer samt begravningståg som förvandlas till politiska händelser.

Social utfrysning

Ockupantens personal och medlöpare utsätts för utfrysning och bojkott. Ockupantens försök till kontakter möts med tystnad och passivitet.

Symboler

Motståndsandan hålls uppe genom slagord, flygblad, symboler (t ex en förbjuden nationsflagga), märken, karikatyrer, banderoller, pamfletter, böcker, tidskrifter, affischer och anslag.

Hjälp till motståndsmän

Viktiga personer får hjälp att gömma sig eller fly. Förföljda eller arresterade personer och deras familjer hjälps både moraliskt och materiellt.

Ett civilbaserat försvar

Professor Gene Sharp vid The Albert Einstein Institution, Massachusetts, USA har i många år forskat och utvecklat idéer kring ett civilbaserat försvar. Sharps idéer har tidvis haft genomslag i försvarsplaneringen i Lettland och Litauen; innan dessa länder kunde börja bygga upp konventionella militära försvarsmakter. Hans idéer bygger på klassiska civilmotståndsmetoder. Till en del skulle de kunna vara tillämpliga även vid uppbyggnaden av ett icke-militärt försvar i Sverige.

Vid en konferens i Vilnius, Litauen i juni 1992 framförde han bl a följande synpunkter, som här presenteras i sammandrag:

- * En nation har laglig rätt att försvara sig.
- * Det går inte att försvara ett litet land så effektivt, att invasion kan undvikas. Landet blir helt eller delvis ockuperat. Ett fortsatt motstånd under ockupation bör vara förberett och genomförs.

- * Passiv underkastelse och kapitulation är totalt oacceptabla.
- * Ett civilbaserat försvar kan verka avskräckande för en angripare, eftersom han vet att hela folket kommer att delta i försvaret av sitt land.
- * De flesta länder har en försvarsmakt. Sverige och Norge har icke-militärt försvar som komplement i sin försvarsplanering. Det bör framhållas att det finns stora svårigheter att kombinera ett militärt försvar med ett civilbaserat och att utöva dem samtidigt. Funktionerna bör skiljas åt i tid och rum.
- * Strategin är lika viktig i icke-militärt motstånd som i militära operationer. Folket ska ha instruktioner, som givits ut i förväg, men även vara så förberett att det kan agera självständigt.
- * Befolkningen måste vara positiv och kunnig för att det civilbaserade försvaret ska ha effekt. Utbildningsprogram bör genomföras på olika nivåer: kurser för anställda, sociala grupper, religiösa föreningar m fl samt i skolor och andra utbildningsanstalter.
- * Radio och TV måste engageras i planering och genomförande.
- * Små grupper av ledare bör organiseras och utbildas särskilt.
- * Det är viktigt att planering, förberedelser och utbildning görs redan i fred. Bl a bör man klara ur hur följande problem ska lösas i krig:
 - Förbindelserna inom landet och med utlandet.
 - Hur fattas beslut om ledarna dör?
 - Vilka motståndsmetoder ska användas?
 - Hur ska folket få instruktioner, mat och sjukvård?
 - Vilken utrustning behövs och hur ska man få fram den?
 - Kan ockupanten påverkas?
- * Det kan behövas nya lagar och konstitutionella förändringar så att alla har klart för sig att det inte kan bli tal om någon kapitulation. De som samverkar med fienden bör bestraffas. Civilbefolkningen ska inte lyda ockupanten.

- * Det behövs internationell samverkan i fred, t ex när det gäller forskning, underlag, planering, förberedelser och underrättelsetjänst.
- * Det behövs internationell samverkan också i krig, t ex när det gäller mat och läkemedel. Inte minst viktigt är att säkerställa informationsvägar så att världen genom TV får veta vad som sker.

Motståndsrörelser

Definitionen på en motståndsrörelse är enligt Shorter Oxford English Dictionary:

...en i ett land ockuperat av fientliga styrkor organiserad underjordisk rörelse, som – i syfte att motverka och skada ockupationsmakten – verkar med hjälp av beväpnade kämpar.

Den form av motståndsrörelse som Motståndsdelegationen i första hand studerat och som också kommer att behandlas i de avsnitt som berör svenska förhållanden är den som verkar i små grupper, som utför sabotage och håller försvarsviljan levande. Motståndsrörelserna i Norge och Danmark under andra världskriget verkade oftast på det sättet.

Men en motståndsrörelse kan också tillgripa gerillakrigföring. Gerilla (av det spanska ordet guerilla = litet krig) eller partisaner syftar på organiserade skaror av motståndsmän som bekämpar fienden från bakhåll. Dessa begrepp användes först om de små, väpnade friskaror som slogs mot Napoleon i Spanien 1808-1814 och de bondeuppbåd som slogs mot honom i Ryssland 1812. Snapphanarna under Dackefejden kan betecknas som partisaner, liksom Titos gerillaarmé i Jugoslavien under andra världskriget.

En motståndsrörelse kan utvecklas till en gerillarörelse där det finns förutsättningar för väpnade motståndsmän att under lång tid gömma sig i skogar eller bergstrakter. I städer kan grupper av sabotörer ibland genomföra eldöverfall, stormningar och fritagningar i klassisk gerillastil, där man slår till överraskande och drar sig tillbaka innan fienden hunnit reagera. Omvänt kan en gerillarörelse, som i huvudsak verkar i otillgängliga trakter, också stå bakom sabotageaktioner på andra håll. I de historiska exemplen i följande kapitel skiljs inte mellan motståndsrörelser i form av sabotörer eller gerilla/partisaner, eftersom de oftast har samma ursprung: ett folkligt uppror mot en ockupant.

Terrorister, vars aktioner går ut på att sprida skräck genom urskilningslösa angrepp, mord, bilbomber, kapningar osv, tas inte upp i detta sammanhang. Sådana metoder tillgrips inte av en legal motståndsrörelse, som vill verka inom ramarna för folkrätten.

Målet för en motståndsrörelse är ytterst att återta frihet och självständighet i det egna landet. Fienden ska tvingas ut ur landet och den egna lagliga regeringen återinsättas.

Ingen motståndsrörelse har avgjort något krig. I vissa fall kan dock motståndsrörelsen ha bidragit till att förkorta kriget. De verkliga effekterna av motståndet är oftast svåra att beräkna. Under det andra världskriget band motståndsrörelserna betydande truppstyrkor för bevakning och skydd. Ockupantens verksamhet förhindrades och försvårades. Inte minst hade motståndsrörelserna betydelse för att behålla och stärka försvarsviljan hos människorna i det egna landet.

Man får emellertid inte bortse ifrån att verksamheten medförde ett stort lidande genom de repressalier som motståndet framkallade. Det finns också många exempel på motståndsrörelser som motverkat eller aktivt bekämpat varandra och på så sätt gjort situationen ännu värre.

Organisation

En motståndsrörelse, av det slag som uppträdde i våra grannländer, kan bildas av kamratgäng från idrottsrörelsen, skytterörelsen eller frivilliga försvarsorganisationer. Officerare och soldater som demobiliserats eller som släppts eller flytt från internering hos fienden söker sig ofta till motståndsrörelsen (som t ex i Norge, Danmark och de baltiska staterna). Det är emellertid svårt att definiera någon särskild grupp i samhället som skulle vara predestinerad att bilda grund för motståndet.

I en motståndsrörelse kan ingå enskilda och grupper med från tre till dusintalet personer. De bekämpar ockupanten och måste ibland – men inte alltid – använda vapen och våld. De undviker att gå i öppen kamp mot fienden.

En motståndsrörelse verkar bl a genom sabotage i olika former. I vissa fall har bättre resultat nåtts med en enda grupp sabotörer än med stora insatser av bombflyg. Sabotage kan utföras mot kommunikationer, t ex järnvägarna. Räls och tåg sprängs, lok förstörs, tågsätt växlas åt fel håll eller så att de spårar ur.

Flygbaser och flygplan samt hamnar och fartyg är andra viktiga mål för sabotage. Motståndsrörelsen kan också angripa industrier, kraftförsörjning, bränsleförråd, dataregister o dyl. Motståndsrörelsen kan bedriva spaning åt allierade i andra länder samt hjälpa och gömma efterspanade personer och nedskjutna flygare.

En motståndsrörelse kan även verka genom att ge ut underjordiska tidningar och tidskrifter samt genom radio- och TV-sändningar till befolkning-

en och till utlandet. Här bildar motståndsrörelsen den aktiva kärnan i ett civilt motstånd.

Risken för upptäckt är stor. Möjligheten att bli angiven av medlöpare till fienden eller av andra medlemmar, som tagits till fånga och tvingats att tala, måste hela tiden beaktas. Man måste också räkna med direkt motverkan från ockupantens sida genom propaganda, terror och infiltration. I denna terror kan ingå folkrättsligt förbjudna metoder som repressalier, tortyr, avrättningar, sprängning av bostäder, tagande av gisslan m m.

Motståndsrörelse i Sverige

I Neutralitetspolitikkommisionens betänkande *Om kriget kommit* (SOU 1994:11) beskrivs på basis av olika memoar- och pressuppgifter kortfattat de förberedelser som gjordes på 1950-talet för att sätta upp svenska motståndsrörelser i händelse av en ockupation. Statsminister Tage Erlander samt ytterligare några politiker hölls orienterade om verksamheten. I samarbete med amerikanska CIA ska en s k stay-behind-organisation ha satts upp med försäkringsdirektören Alvar Lindencrona som ledare. Bl a ska ett antal motståndsledare ha rekyterats. I krig skulle rörelsen ha försetts med vapen från CIA. Olika källor ger olika uppgifter om hur omfattande dessa förberedelser var. Verksamheten upphörde omkring 1960.

Neutralitetskommissionen nämner även att stommen till en helt svensk motståndsrörelse organiserades under 1950-talet. Den hade anknytning till fackföreningsrörelsen, näringslivet och försvaret. Även denna uppges ha tagit vissa kontakter med amerikaner och briter för att säkra materiellt bistånd vid en ockupation och planlägga förbindelserna till riksledningen om den skulle fly utomlands.

Något organiserat icke-militärt motstånd, varken i form av motståndsrörelse eller civilmotstånd finns idag inte i Sverige. Risken är för stor för upptäckt och upprullning om delar av landet skulle bli besatta. Även folkrättsliga skäl kan åberopas mot att i fred organisera ett icke-militärt motstånd, där alla deltagare inte kan räkna med att vara skyddade från straff om en ockupationsmakt skulle gripa dem. Ett motstånd kommer dock med säkerhet att först uppstå spontant och sedan organiseras efter hand. Ett viktigt område, som dock kan förberedas i fred, är sambandstjänsten, som kräver särskild materiel och utbildning.

Det bör särskilt framhållas att vad som således kan och bör göras av myndigheterna i fredstid är främst information om icke-militära motstandsformer och om folkrätten. Man kan på så sätt skapa kunskap, förståelse och en mental beredskap, som motståndet kan bygga på ifall delar av landet skulle komma under ockupation.

Ledningen av en svensk motståndsrörelse bör ske av central svensk myndighet, helst regeringen, även om den skulle befinna sig i exil. En samordnad

ledning, som kan överblicka verksamheten, medför att resurserna utnyttjas på bästa sätt och att effekten riktas åt rätt håll. På så sätt minskas också risken för att det uppstår rivaliserande organisationer. Även ur folkrättslig synpunkt är en central ledning önskvärd.

Det är viktigt att etablera någon samordning och samverkan mellan motståndsrörelse, civilmotstånd och de militära förband i uniform som bedriver fria kriget inom det ockuperade området. Annars kan de motverka varandra. Det är också viktigt att en motståndsrörelse har nära kontakt med samhället. Möjligheten att överleva är ofta beroende av stöd och underhåll hemifrån.

För såväl motståndsrörelsen som civilmotståndet är det en fördel när det finns allmänt vedertagna samlande symboler för motståndet – t ex flaggan och andra nationella symboler, kungen, statsministern eller andra politiker och folkledare som inger särskilt förtroende. Det stärker försvarsviljan.

Baltikum

Estland, Lettland och Litauen är tre små länder med sinsemellan helt olika språk och kulturer, som förenas av sitt geopolitiska läge och sin frihetslängtan. De har överlevt lång främmande dominans och ockupation. Efter den korta självständighetstiden mellan de två världskrigen blev de åter ockuperade fram till 1991.

I Molotov-Ribbentrop-pakten 1939 förklarades i ett hemligt protokoll att de baltiska staterna skulle höra till den sovjetiska intressesfären. Tyskland, som tidigare annekterat hamnstaden Memel (nuvarande Klaipeda) i Litauen, evakuerade den tysktalande minoriteten i Baltikum. När Sovjetunionen krävde baser i Baltikum vågade de tre länderna inte sätta sig till motvärd. Sovjetiska trupper marscherade in hösten 1939. Sommaren 1940 genomfördes en fullständig militär ockupation. "Val" utlystes där enbart kommunisterna fick ställa upp kandidater. De nyvalda regimerna begärde anslutning till Sovjetunionen. Annekteringen erkändes som laglig bl a av Sverige, men inte av västmakterna.

Motståndet i Baltikum kan indelas i olika perioder av såväl aktivt väpnat motstånd som passivt motstånd respektive organiserat civilmotstånd. Här beskrivs bl a partisankriget i Estland 1944-1957 och händelserna i Tallinn vid tiden för Moskvakuppen i augusti 1991, samt civilmotståndet i Lettland och Litauen i januari 1991. I stort sett alla typer av icke-militärt motstånd har provats under de 50 år som länderna varit under främmande ockupation, de flesta spontant och utan organiserad ledning. Hela tiden var det slutliga målet att återfå självständigheten, vilket nåddes 1991.

Estland

Estland har 1,6 miljoner invånare, varav 61 % är ester och 30 % ryssar. Det estniska folket har behållit sin nationella identitet, sitt språk och sin kultur, trots att landet behärskats av främmande erövrare – danskar, tyskar, svenskar, ryssar – sedan 1200-talet. Det kulturella uppvaknandet skedde på 1800-talet, i trots mot den tysktalande överklassen.

Efter anslutningen till Sovjetunionen 1940 började den röda terrorn. Alla organisationer som ansågs borgerliga förbjöds. Ledare arresterades. Jordbruket kollektiviserades. Nationella minnesmärken och symboler förbjöds och förstördes. Många människor deporterades till Sibirien. Under ett år av

ockupation förlorade landet 60.000 medborgare genom avrättningar, deportation och exil.

Redan nu började hemliga motståndsgrupper att organiseras. De skaffade vapen, ordnade gömställen i skogarna och försökte upprätta kommunikatörer med väst.

Ockupanten gick hårt fram mot alla som kunde misstänkas för motstånd. Tortyr av misstänkta och repressalier mot misstänkta familjer var vanliga. Misstänkta egendom förstördes eller överlämnades till ryssar eller deras medlöpare.

När tyskarna anföll Sovjetunionen 1941 och ryssarna måste retirera, beordrade Stalin den brända jordens taktik. Speciella "förstörelsebataljoner" organiserades, som brände hus och skolor, sprängde fabriker m m. Ett partisankrig bröt ut, där "skogsbröderna" satte sig till motvärn mot förstörelsebataljonernas framfart. De gjorde upprepade överfall på transporter samt sprängde tåg och järnvägar. De anföll post- och telefoncentraler och olika kommunistiska etablissemang med klassisk gerillataktik. När säkerhetsstyrkorna kommit fram var skogsbröderna redan försvunna.

I norra Estland uppskattades antalet skogsbröder till 15.000. I den södra delen kan de ha varit lika många. De hade ont om vapen, men kompenserade det med grundlig terrängkänedom.

Under den tyska ockupationen kämpade en del ester som frivilliga i Finland. Andra gick frivilligt med i eller togs ut till tyska Waffen-SS, den enda vapengren som i princip var öppen för utlänningar. Andra hade tagits ut till Röda Armén innan ryssarna drog sig tillbaka. Medan tyskarna drog sig tillbaka och innan ryssarna hunnit fram gjorde den estniska administrationen ett fåfängt försök att återupprätta självständigheten.

En stor del av befolkningen flydde från landet – till Sverige eller Tyskland. Skogarna fylldes av soldater som stridit i olika arméer och som nu sökte sig till sin hembygd. De fick hjälp av civilbefolkningen, som gav dem mat och skydd. Många fångades in av ryssarna, som deporterade dem till Karelen.

Skogsbrödernas motstånd

Vid krigets slut förstod esterna att ockupationen skulle bli långvarig. För många var passivt motstånd inte tillräckligt. Skogsbröderna startade åter ett aktivt motstånd. Nu var de bättre beväpnade och hade stridsvana. De såg som sin plikt att upprätthålla nationens motståndsanda och plåga de sovjetiska myndigheterna. Många aktioner gick ut på att hissa den förbjudna estniska flaggan för att visa att motståndet levde.

Skogsbröderna genomförde sabotage, gjorde överfall på penningtransporter och fordonskolonner m m. De slog till där de var minst väntade, ibland mitt i en stad där det fanns NKVD (den sovjetiska hemliga polisen),

Estniska "skogsbröder" dömer kollaboratörer med sovjetmakten. Grafiskt blad ur en serie av Axel Roosmann, återgivet i Mart Laars bok: "War in the Woods"

polis och ryska soldater. Överraskningseffekten utnyttjades. Taktiken var att operera i små enheter, slå till och försvinna.

Även kollektivjordbruk, där det fanns mjölk, bröd m m att hämta, överfölls. Skogsbröderna ansåg detta som rekvisition och kunde lämna kvitto. Fria bondgårdar lämnade mat, kläder och verktyg gratis. Lokalbefolkningen hjälpte också med information. Sommartid sov man i det fria eller i tält eller skjul av olika slag. Kärvare årstider behövdes bättre skydd mot väder eller vind. Man byggde bunkrar, först ovan jord, sedan mer och mer under jorden. Tidvis följde även kvinnor och barn med skogsbröderna.

Skogsbröderna bar inte uniform eller några särskilda beteckningar. De klädde sig som bönderna. Bevapningen var mycket varierande: kvarblivna

tyska handvapen och vapen som erövrats från ryssarna. Undantagsvis användes även kulspjut, raketgevär m m.

Sjukvården var ett stort problem, eftersom endast några få läkare flytt till skogs. Det gick inte att upprätta en egen sjukvård under sådana förhållanden. Sårade fick tas om hand av kvinnor i byarna, som kunde ge första hjälpen. Påfrestningarna var mycket stora: ett år i skogen ansågs motsvara tre år som frontsoldat!

Några försök gjordes även av skogsbröderna att etablera kontakt med västmakterna, som försökte skicka agenter till Baltikum i småbåtar. I de flesta fall slutade det illa, eftersom NKVD utnyttjade kontaktförsöken för att infiltrera och gilla fallor.

En annan del av motståndsrörelsen var "stadsbröderna". De tillverkade förfälskade dokument och sålde stulet gods i städerna. Stadsbröderna ägnade sig åt politisk propaganda och utgivning av flygblad. Mest aktiva var studenterna, som genomförde politiska kampanjer, lyssnade regelbundet till utländska radiostationer och spred sann information om händelser i Estland. De uppmanade befolkningen att inte lyda ockupantens bestämmelser, distribuerade förbjudna böcker och flygblad och satte upp affischer utomhus. Ingenting gjorde ockupanten så irriterad som när den estniska flaggan sattes upp. Den väpnade delen av motståndsrörelsen motsvarades alltså i städerna av människor som ägnade sig åt civilmotstånd.

NKVD, senare KGB, förde en lång kamp mot motståndsrörelsen. Man försökte infiltrera egna agenter, som angav ledare och avslöjade uppehållsplatser. Även kvinnliga agenter användes. De som hjälpte skogsbröderna arresterades. Fångar torterades. Vägar och broar bevakades och omfattande räder utfördes mot skogsbrödernas bostäder och bunkrar.

Förlusterna för skogsbröderna var stora. Under 1945 och 1946 eliminerades 414 väpnade partisanenheter med 3.000 medlemmar samt 3.000 enskilda skogsbröder, medan lika många lämnade skogarna och återgick till samhället. Under 1947 dödades eller fängslades ytterligare 9000 skogsbröder, medan 6600 återvände till sina hem. 1948 började partisanverksamheten ebba ut. Den väpnade kampen i skogarna fortsatte dock mot alla odds ända till 1957. Gerillakriget pågick således i 13 år!

Motståndskamp utan våld

Drömmen att befria Estland genom väpnad kamp var illusorisk och misslyckades. Vissa former av motstånd fortsatte dock under ytan i alla år. Försvarsviljan var obruten. Bl a visade kyrkan och olika kulturpersonligheter genom sitt exempel att motståndet inte var brutet. Kulturlivet fick stor betydelse för att bära språket och egenarten vidare.

Det underjordiska motståndet koncentrerades till städerna. De första oppositionella organisationer, som vågade uppträda öppet, bildades i början av

1970-talet. 1972 sände de en appell till FN:s generalsekreterare och krävde Estlands självständighet. På 1980-talet genomgick motståndsrörelsen en förnyelse. Underjordiska publikationer flödade över landet. Myndigheterna svarade med repressalier, razzior, arresteringar och rättegångar.

Bilden förändrades genom Gorbatjovs glasnost och perestrojka. Så snart det gick att visa opposition så gjorde man det. För första gången på årtionden kunde folket visa sina krav öppet på gator och torg. Föreningar för bevarande av fornminnen och för att skydda naturen blev ledande i motståndskampen. Ett genombrott kom när man kunde stoppa myndigheternas planer på en ekologiskt förödande storskalig exploatering av landets magra mineraltillgångar. Nationellt och demokratiskt sinnade f d kommunister tog över regeringsmakten och började förhandla med Gorbatjov om frigörelse.

Den förbjudna estniska flaggan började visas öppet 1988 och hissades snart offentligt på "Långe Herman" i Tallinn. Myndigheterna började organisera en egen polismakt, stödd av ett obebäpnat hemvärn. Som en påtryckningsorganisation för fortsatt frigörelse bildades Folkfronten i april 1988. Ett frivilligt försvarsförbund bildades, som ibland konkurrerade med och ibland samarbetade med hemvärdnet. Massdemonstrationer ägde rum. Fria val genomfördes. Under den stora sångfestivalen i juni 1990 uppträdde 200.000 sjungande och dansande människor av alla åldrar som om befrielsen redan var ett faktum. Överallt syntes de estniska färgerna.

Det var hela tiden en fredlig frigörelsekamp, där man var noga med att aldrig provocera den sovjetiska statens kvarvarande maktapparat. De sovjetiska militära förband, som var stationerade i Estland, förhöll sig också neutrala och deltog inte ens i det försök att ta över makten som genomfördes i samband med Moskvakuppen i augusti 1991. Övertaganden av polismakten skedde också friktionsfritt.

Motståndet kom framför allt från gammalkommunistiskt sinnade ryssar bosatta i Estland – ett försök av dem att storma parlamentet stoppades på fredlig väg genom övertalning. En vanlig syn var de obebäpnade hemvärns- eller försvarsförbundsmännen utanför viktiga ämbetsbyggnader i Tallinn. Om fara uppstod skulle de kalla ihop uppbåd som kunde stoppa intrång. Den slutliga krisen kom under Moskvakuppen i augusti 1991.

Aktivt icke-våldsmotstånd

När kuppen ägde rum i Moskva meddelade militärbefälhavaren i Riga att han tagit makten i hela Baltikum. Alla möten var förbjudna och alla estniska skyddsstyrkor skulle upplösas. En rysk general sändes till Estland som en slags generalguvernör och en rysk attackdivision med pansarbandvagnar började rulla från Pskov mot Tallinn. Det estniska ledarskapet förklarade att man vägrade samarbeta men att väpnat motstånd var uteslutet. Vägen till regeringskvarteren på Domberget i Tallinn blockerades med stenblock och

tunga maskiner – vilket förberetts långt innan – och kravallpolis och hemvärn mobiliserades. Folket kallades till gatorna. Generalstrejk utlystes.

Högsta Rådet (Estland hade fortfarande sovjetiska styrelseorgan) satt i oavbrutet sammanträde. Nästa dag förklarades Estland självständigt.

Redan under marschen hejdades pansarstyrkan i varje stad av folkmassor, som delade ut flygblad med Boris Jeltsins uppmaning att stå emot kuppmarkarna. När styrkan nått Tallinn stormades TV-huset och angrifarna förberedde sig att ta TV-tornet i Tallinns utkant. TV-tornet försvarades dels av folkmassor, som hejdade pansarbandvagnarna på vägen, dels av en liten grupp män, som höll på att genomföra en driftvärnsövning när kuppen ägde rum. De stannade i tornets övervåning och blockerade dörren. När de ryska soldaterna bankade på hotade de att öppna eldsläckarna och kväva alla med gasen. TV-sändningarna bröts, men den estniska radion fortsatte att sända dygnet runt. Hade hela tornet tagits fanns förberedda alternativ för programproduktion och sändning.

Den utkommenderade ryska pansarstyrkan förmådde inte att skrämman folket till lydnad. Strejken och massdemonstrationerna fortsatte utan att soldaterna ingrep. När frivilliga skickade mat och dryck till hemvärnsmännen delade dessa med sig till pansarbandvagnarnas besättningar. Radioapparater ställdes upp så att soldaterna kunde höra om Jeltsins agerande i Moskva. På alla sätt försökte man få kontakt med soldaterna, att prata med dem och att informera dem.

Radion fick en central roll. Den rapporterade om de politiska beslut som fattades, berättade om reaktionerna utomlands och gav instruktioner till hemvärnsmännen. Eftersom man fruktade ett militärt maktövertagande meddelade radion regelbundet vilka utländska stationer man i så fall borde lyssna på. Man sände även på ryska för att nå den stora ryska minoriteten, som normalt inte lyssnade på estnisk radio och som fick all sin information från ryska kanaler.

En opinionsundersökning genomfördes, som visade att 99 % av alla ester och 54 % av alla övriga stödde självständighetsförklaringen. Vid en fortsatt okkupation hade den kunnat få avsevärd politisk betydelse.

Krisen tog slut när juntan i Moskva kapitulerat och nyheterna om detta nått fram till det ryska förbundet i Tallinn. Den packade ihop och åkte hem. Några år senare följde de kvarvarande militära styrkorna efter.

Lettland

Lettland har 2,5 miljoner invånare. Av befolkningen är 52 % letter och 42 % ryssar.

Liksom i Estland började oppositionen mot det sovjetiska styret direkt efter ockupationen 1940. Mer än 35.000 människor (av en befolkning om mindre än två miljoner) varav många barn, kvinnor och gamla, dödades eller deporterades till Sibirien, där de flesta dog.

Under den tyska ockupationen blev 150.000 lettiska män inskrivna i den tyska krigsmakten, de flesta i Waffen-SS. Den judiska befolkningen likviderades av nazisterna. Deportationer, folkmord, massflykt och massinvandring från öst ledde till ett katastrofalt resultat: andelen letter i den totala befolkningen minskade från 77 % år 1935 till 52 % år 1989. Letterna höll på att bli en minoritet i sitt eget land!

Den första motståndskampen efter världskriget var väpnad och pågick i åtta år – från 1944 till 1952, då det stod klart för alla att den sovjetiska regimen satt säkert och att väst inte skulle komma till undsättning. Liksom i Estland fördes kampen som ett partisankrig, där mellan 1.000 och 6.000 letter var aktiva genom åren. När många självägande bönder deporterats förlorade partisanerna sin underhållsbas och motståndet försvagades.

Parallellt växte ett obehäpnat motstånd upp. Under de första ockupationsåren var studenter och skolungdomar särskilt aktiva. De visade de nationella färgerna, vägrade att bli medlemmar i Komsomol, vägrade att sjunga den sovjetiska nationalsången osv. Underjordiska grupper bildades som spred flygblad.

Det obehäpnade motståndet fortsatte i många former:

1. *Aktivt icke-våldsmotstånd*

Underjordiska motståndsgupper, diskussionsklubbar och kulturella föreningar gav ut flygblad och andra publikationer, visade det egna landets flagga och rev ner sovjetflaggor, firade lettiska nationella högtidsdagar, höll minneshögtidligheter vid de gravplatser där Lettlands förste president och andra prominenta politiker från självständighetstiden var begravda, ritade nationella symboler och politiska slagord på väggar, sjöng förbjudna sånger m m;

2. *Passiv opposition*

Den passiva oppositionen bedrevs av individer, som vägrade att delta i sovjetiska sociala och politiska aktiviteter, vägrade att lära sig ryska, vägrade att delta i val m m. Ungdomar vägrade att gå med i Komsomol

eller andra organisationer för ungtkommunister. Den som valde att gå med i Komsomol fick en svår tid bland skolkamraterna, som betraktade denne som en streber och insmickrare. Under vissa perioder hävdade nationalisterna att man tvärtom borde gå med i de kommunistiska organisationerna för att påverka dem inifrån. Ryssarna fick besvär att slå ner nationalistiska yttringar i det lettiska kommunistpartiet.

3. *Andligt motstånd*

Som andligt motstånd betecknas utövande av lettiska kulturella traditioner, massdeltagande i högtidsdagar, sång, musik och folkdans. Även religionen blev en av formerna för andligt oberoende, en väg att fly den officiella marxist-leninistiska doktrinen. Jul och påsk firades överallt trots kommunisternas fientliga attityd mot dessa helger. Lettland är dock huvudsakligen protestantiskt; kyrkan fick inte så stor betydelse för nationell sammanhållning som i de katolska länderna Litauen och Polen.

4. *Officiellt skydd av nationella intressen*

Redan 1958 började ett kraftigt motstånd mot den omfattande invandringen från alla delar av Sovjetunionen till Lettland och mot sovjetiseringen av landet. Även krafter i den kommunistiska administrationen motarbetade ryssarna.

5. *Motstånd i exil*

Ca 150.000 letter flydde från sitt hemland 1944-1945 inför en ny rysk ockupation. De kom till Tyskland, Sverige, Canada, Australien och Storbritannien. Trots utpridningen höll man kontakt med varandra och med Lettland. Organisationer av letter i exil bildades.

Alla dessa former av nationellt motstånd kunde dock inte effektivt motverka det sovjetiska systemets negativa påverkan: politiskt och intellektuellt förtryck, ekonomisk stagnation, miljöförstöring, kulturell och intellektuell tillbakagång hos en stor del av befolkningen, utbredd pessimism, alkoholism. Före det andra världskriget var Lettland bland de länder som hade den högsta levnadsstandarden i Europa, nu blev det ett av de fattigaste.

Självständighetssträvan vaknar igen

När Gorbatsjovs reformpolitik började i mitten på 1980-talet kände det lettiska folket att de kunde börja uttrycka sina önskemål om självständighet mer öppet. Den 14 juni 1987, när Östeuropa fortfarande var i totalitära kommunistiska regimers grepp, spreds nyheten om en otillåten antisovjetisk demonstration i Riga i västerländska medier. Efter den dagen blev massdemonstra-

tioner, protestmöten och handlingar av civil olydnad en del av det dagliga livet i Lettland, liksom i Estland och Litauen. De tre små länderna inspirerades av varandra.

I april 1988 deltog tusentals människor i en begravningsprocession för en oliktankande som hade suttit flera år i sovjetiska arbetsläger. Den lettiska flaggan visades och nationalsången sjöngs öppet för första gången sedan andra världskriget. De flesta var dock fortfarande rädda för att uttrycka sin mening offentligt.

Det verkliga genombrottet i människornas sinne kom efter en konferens i Riga 1-2 juni 1988, där journalister, författare, poeter, artister, konstnärer, m fl deltog och för första gången talade öppet om de ekonomiska och politiska förhållandena i Lettland. Man tog upp massinvandringen, förryskningen, det kulturella förfallet, diskrimineringen av det lettiska språket, den officiella förvrängningen av Lettlands historia och de miserabla levnadsförhållandena. Man framhöll att Lettland inte hade anslutit sig till Sovjetunionen frivilligt och lagligt 1940, som kommunisterna påstod, utan att det var fråga om en ockupation.

Samma månad deltog 100.000 människor i en demonstration till minne av offren för deportationerna. Därefter ägde demonstrationer med upp till en halv miljon människor rum vid flera tillfällen. Folkfestivalen Baltica 88 hölls strax därefter. Varje gång någon myndighet eller tjänsteman försökte att hindra de nyligen erhållna friheterna uppstod starka protester.

I vissa kampanjer fick man mer än en miljon namnunderskrifter.

Folkfronten grundades i oktober 1988 och fick snabbt mer än 200.000 aktiva medlemmar. Medborgarrörelsen bildades i början av 1989. Den avsåg att registrera alla lagliga medborgare i landet. Ett av syftena var att förrätta val till en medborgarkongress och till lokala medborgarkommittéer som skulle skydda medborgarnas intressen och samordna deras aktioner.

Högsta Rådet förklarade att detta var olagligt och polis samt lokala myndigheter ingrep. Men registreringen fortsatte och i april 1990 var mer än 800.000 medborgare registrerade.

Icke-våldsmotstånd

Samtidigt med dessa politiska aktiviteter pågick ett omfattande icke-våldsmotstånd. Studenterna var särskilt påhittliga. De ordnade t ex en festival med snöskulpturer av "förrädare", en begravningsprocession för kommunismen o dyl.

Den lettiska befolkningens icke-våldsmetoder medförde också att motreaktionen från de delar av den ryskspråkiga befolkningen, som inte sympatiserade med letterna, också tog icke-våldsformer. Undantaget var det sporadiska våld som utövades av polisen och av specialförbandet OMON – de sk "svarta baskrarna" – som uppträdde närmast terroristartat 1990 och 1991.

De vanliga människornas attityder förändrades stegvis. Deras självaktning återkom, deras fruktan släppte. Det ledde till politiska segrar. Vändpunkten i befrielsekampen kom med valsegern för Folkfronten och den nationella självständighetsrörelsen i mars 1990.

I maj 1990 förklarade det nyligen valda Högsta Rådet sin avsikt att återupprätta den självständiga staten Lettland och fastslog att den ryska ockupationen 1940 var olaglig.

Regeringen hade dock ingen armé och kunde inte ens lita på polisen. Det stora antalet sovjetiska trupper i landet gav motståndarna självförtroende och uppmuntrade dem att ignorera regeringen och dess beslut. Den första allvarliga konflikten kom bara några dagar efter självständighetsförklaringen när Sovjetunionens president Gorbatsjov förklarade att Lettlands deklARATION var ogiltig.

Sommarmånaderna 1990 var dock relativt lugna och några större konfrontationer ägde inte rum. Spänningen började stiga under hösten.

Lettlands Högsta Råd gav ut en skrift med råd till det lettiska folket i händelse av en kupp. Skriften återges som bilaga 1. Befolkningen uppmanades att använda icke-våldsmetoder i ett sådant fall. Detta dokument var den första planen för ett nationellt försvar med utnyttjande av icke-våldsmetoder och civilmotstånd.

Januarikrisen 1991

Den 2 januari erövrade de svarta baskrarna pressbyggnaden i Riga. De hotade och förolämpade dem som arbetade där. Reaktionen kom omedelbart i form av en protestdemonstration av 10.000 människor.

Den 11 januari gick sovjetisk trupp till angrepp i Litauen. I Riga framträdde talmannen i Högsta Rådet i radio kl 0400 och bad folk att omedelbart komma till parlamentsbyggnaden, TV-tornet, telefon- och telegrafcentralen och andra nyckelplatser. Hans meddelande repeterades varje halvtimme hela morgonen. Folk såg massakern i Vilnius på TV och var övertygade om att något liknande snart skulle äga rum i Riga. Men ingen panik uppstod.

En grupp gjorde snabbt upp en plan för försvar av Rigas Gamla Stad med barrikader. Där fanns Högsta Rådet och Radio Lettland. Mer än en halv miljon människor samlades i Gamla Stan och bildade mänskliga barrikader. Alla gator som ledde till city blockerades med bussar och andra fordon. Vid anfall tänkte man sätta eld på dem.

Barrikader av betongblock lyfts på plats vid en kyrka i Rigas Gamla Stad.

Barrikader av bråte och lastbilssläp i Riga.

Utspisning av demonstranter i januarikylan i Riga.

En kyrka har förvandlats till provisoriskt sjukhus i Riga.

Människorna stannade på barrikaderna dygnet runt. Varje barrikad hade sin chef. Sektorchefer samordnade försvaret. Man såg till att folket fick mat, ved att elda med, mediciner, skyddsmasker och möjligheter att vila inomhus. Allt gjordes frivilligt, men i samordning med Högsta Rådet, Folkfronten m fl.

En skriftlig instruktion för försvaret av Gamla Stan distribuerades till folket på barrikaderna. Där gavs råd om hur man skulle möta ett anfall av infanteri och stridsvagnar enligt det mönster som ryssarna tidigare tillämpat i Tblisi, Baku och Vilnius. Försvarens förstod mycket väl att deras barrikader inte skulle motstå ett sådant anfall. Men man hoppades att ryssarna skulle avstå från att anfälla om ett stort antal civila blockerade vägen, därför att många skulle komma att dödas och såras. De flesta var beredda att offra sina liv i hopp om att ett sådant offer skulle hjälpa deras hemland att bli självständigt.

Det väntade anfallet kom inte. Försvarens beslutsamhet och den uppmärksamhet händelserna fick världen över, stoppade de hårdföra kommunisterna den gången. En avgörande roll spelade Boris Jeltsin, som skrev under en gemensam överenskommelse den 13 januari i Tallinn mellan ledarna för de tre baltiska staterna. Där lovades ömsesidig hjälp mot varje våldsamt intrång i deras angelägenheter.

Barrikaderna stod kvar i två veckor. Situationen var spänd i månader, men hotet om ett nära förestående anfall var avvärjt.

Ett försvar med civila medel

Barrikaderna i januari 1991 var en form av improviserat icke-våldsförsvar eller försvar med civila medel. Efter krisen sökte Högsta Rådet att organisera ett försvarssystem baserat på civila medel, som skulle kunna tillgripas vid framtida konflikter. Den amerikanske civilmotståndsförespråkaren Gene Sharps idéer tillämpades. Eftersom Lettlands regering i det läget inte kunde sätta upp ett väpnat försvar fick det ersättas av ett civilbaserat försvar, som skulle genomföras av civilbefolkningen och dess institutioner på basis av planering, träning och andra förberedelser.

Vid kuppen i Moskva 19-21 augusti 1991 ockuperade sovjetiska trupper tidigt alla huvudvägar in till Riga. Det gick inte att kalla folk till huvudstaden, på samma sätt som i januari. Istället uppmanades människorna att skydda sina lokala samhällen. Målet var att göra varje hem, varje by och varje stad till ett motståndscenter.

Den snabba segern över kuppmaakarna i Moskva gjorde fortsatt motstånd obehövligt. Situationen i Lettland förändrades snabbt. Inom två veckor hade Lettland erkänts som en självständig stat av världen och av Sovjetunionen.

Lettlands försvar

Ett försvarsministerium etablerades senare under 1991 för att leda utvecklingen av det militära försvaret. Ett försvarskoncept upprättades av militärer, statstjänstemän och politiker tidigt under 1992. Det innefattade även ett icke-militärt motståndscentrum, vars uppgift skulle vara att i fredstid förbereda och vid angrepp leda ett icke-militärt motstånd.

I detta försvarskoncept stod:

Huvuduppgiften för det icke-militära försvaret är att trygga nationens överlevnad under en tid av nationell kris och att bevara nationens självständighet, genom att använda en taktik med massolydnad, sabotage och andra metoder riktade direkt mot en ockupant och inkräktare i statsmakten.

Efterhand som Lettlands militära försvar byggts ut, bl a med viss svensk hjälp, har det icke-militära försvarskonceptet hamnat i bakgrunden. Under ett av Styrelsen för psykologiskt försvar anordnat seminarium våren 1994 uttryckte företrädare för icke-våldstanken besvikelse över detta.

Litauen

Landets yta är 1/7 av Sveriges. Det finns 3,8 miljoner invånare, varav 20 % är ryssar. Litauen är ett typiskt agrarland. Kyrkan är katolsk.

Litauen har tidvis varit en stormakt. För 200 år sedan invaderades det av Vitryssland. Sedan dess har flera länder besatt Litauen. Självständighetstiden mellan första och andra världskriget karakteriserades av gränstvister med Polen (nuvarande huvudstaden Vilnius bytte ägare flera gånger) och Tyskland (om Klaipeda/Memel-området). Sedan kom den sovjetiska invasionen och ockupationen, följt av tysk och sedan återigen sovjetisk ockupation. Mellan 1944 och 1954 blev ca 400.000 litauer deporterade till det inre av Ryssland och till Sibirien.

Motståndsrörelsen i Litauen var den bäst organiserade i alla baltiska stater. Den leddes av yrkesofficerare. Ca 30.000 litauer deltog i skogsbrödernas krig mot ockupationsmakten. Efter 1952 övergick man till passivt motstånd. Motståndet följde samma mönster som i Estland och Lettland med undantaget att kyrkan spelade en betydligt viktigare roll än i de protestantiska grannländerna. Den katolska kyrkan med sin sammanhållning, offervilja och internationella kontakter rådde inte kommunisterna på.

Under frigörelsen i slutet av 1980-talet gick Litauen djärvast fram av de baltiska staterna. Litauen var först att välja ett icke-kommunistiskt Högsta Råd, vars ordförande blev Vytautas Landsbergis, och först att förklara sin självständighet – Gorbatsjov fick säga vad han ville. Litauen blev också först att angripas av den sovjetiska militären.

Den 11 januari 1991 öppnade fallskärmsjägare eld mot obehäpnade civila i Vilnius, som bl a försvarade presshuset. Två dagar senare gick infanteri med stridsvagnsunderstöd till anfall mot civila som vaktade TV-huset i Vilnius. 14 civila dödades och mer än 200 sårades.

En folkmassa på 150.000 personer samlades kring parlamentsbyggnaden för att skydda och försvara demokratin. När regeringsledamöter från parlamentets tak uppmanade de obehäpnade människorna att gå hem för att inte bli dödade, svarade de att de var villiga att offra sina liv för att medverka till Litauens frigörelse.

Bevakningen organiserades av de närvarande själva, liksom avlösningsförfarande, mat, sjukvård osv. Telefonnätet fungerade hela tiden, vilket gjorde det möjligt att kalla människor till Vilnius för att göra motstånd.

När TV-byggnaden stormades lämnade litauerna kvar en påslagen kamera, som visade hur soldaterna härjade i byggnaden. Via Kaunas sändes TV-bilder ut till hela världen. Radioamatörer var aktiva och sände rapporter via sina kontakter utomlands. Litauer som talade engelska, tyska eller franska, anslöt sig och kommenterade händelserna. Utländska TV- och tidningsjournalister fanns också på plats, och fick hjälp av sina litauiska kolleger att få ut materialet till omvärlden. De journalister, som kastats ut från presshuset, bildade en gemensam redaktion, som lyckades skriva, trycka och distribuera ett nummer av en underjordisk fri tidning. Tidningspapper smugglades in till Vilnius förbi de ryska vägspärrarna.

En ögonvittnesskildring av en litauisk journalist om massmediernas agerande under händelserna återges som bilaga 2. Den understryker massmediernas – över huvud taget informationens – betydelse för ett civilmotstånd. Rapporten lades fram under ett gemensamt seminarium anordnat av svenska Styrelsen för psykologiskt försvar och litauiska Centre for Non-Violent Action i Vilnius våren 1994.

Ryssarna vågade inte fullfölja sina militära attacker. Världen hade full insyn genom bl a CNN och BBC och militären insåg att fortsatta aktioner skulle kräva stor blodspillan bland alla tätt packade obehäpnade människor.

Ett dokument från tiden för dessa händelser ger olika handlingsregler till folket för att samordna motståndet. Det är utgivet i januari 1991 av Folkfronten och Sajudis styrelseråd. Sajudis (som betyder rörelse) bildades 1988 och beslöt att tillämpa civilmotstånd. Dokumentet har allmäntillgänglig innebörd och tjänar som ett exempel på hur ett civilmotstånd mot en ockupant kan utformas:

Kära och ärade medborgare i Litauiska Republiken!

Vi är övertygade om att försöken att strypa det enade och frihetsälskande Litauen genom förnyad aggression kommer att misslyckas. Den röda terrorn kommer att vara oförmögen att bryta vår vilja och beslutsamhet. Ockupationen är tillfällig och ett uttryck för imperiets dödsryckningar.

- Låt oss inte förvandlas till blinda verktyg för Sovjetunionen! Kom alltid ihåg att ett skamligt öde väntar dem som verkställer ockupantens order – de blir våra bödlar och förrädare;

- Notera fiendens alla brott, så att vi med alla möjliga medel kan informera om dessa ute i världen;

- Låt oss endast ledas av den Litauiska Republikens grundlag och lagar, liksom av de anvisningar som ges av de progressiva krafterna;

- Tjänstgör inte i Röda Armén, som är besudlad av mord på oskyldiga människor. Fly om tillfälle ges. Ni som blivit bortrövade med våld, kräv att bli behandlade som krigsfångar enligt Genèvekonventionen;

- Tro inte på alla rykten som sprids av ockupanten och hans medlöpare. Sprid inte ryktena till andra;

- Skriv inte under och sprid inte några flygblad, meddelanden eller inbjudningar, som på något sätt stödjer ockupanten;

- Bojkotta den radio, TV och press som tvingas på oss, likaså alla möjliga folkomröstningar, statistiska undersökningar och andra papper;

- Delta inte i några utställningar av konst eller litteratur;

- Delta inte i provocerande bråk eller utfall;

- Fortsätt med ert arbete så länge det inte har något att göra med genomförandet av ockupationen, diktaturen eller förtrycket av människorna i Litauen. Om det inte går – byt arbete!

- Förstör eller göm dokument som ockupanten kan utnyttja;

- Visa misstro, olydnad och öppet förakt mot den nya administrationen och dess medarbetare på alla nivåer;

- Hjälp förföljda eller arresterade personer och deras familjer både moraliskt och materiellt;

- Vi måste vara medvetna om att den sanna inställningen hos varje person kommer att framträda under denna ockupation;

- Var uthållig och på din vakt! En nation är värd så mycket frihet, som hon själv tillkämpat sig!

Må Gud hjälpa oss!

Litauiska Folkfronten

Sajudis styrelseråd

Vid samma tid tryckte Litauens Högsta Råd ett flygblad på ryska till sovjetarméns officerare och soldater med följande upprop:

Soldat! Om man sänder dig att slå ihjäl obeväpnade människor, som försvarar sitt fosterlands frihet med sina kroppar, om man beordrar dig att köra över dem med stridsvagnsbanden, att skjuta ihjäl dem, gasa dem eller kväva deras pionjäranda, så beordrar man dig att utföra ett brott som bringar vanära över ditt land, din mor och dina barn!

Soldat och officer! Om du ännu hör ditt samvetes röst, stanna upp och lyft din arm.

I armén har du svurit soldateden – att försvara fosterlandet – inte någon soldated att slå ihjäl Litauens fredsälskande folk.

Ordföranden i den Litauiska Republikens Högsta Råd

Vytautas Landsbergis

Vilnius den 14 januari 1991

Efter händelserna i januari 1991 inrättades ett särskilt centrum för icke-våldsaktioner, Centre för Non-Violent Action, i Litauen. Efter frigörelsen har centret, som är fristående från staten, fått en mer akademisk karaktär. Det har genomfört flera internationella konferenser kring icke-våldsproblematiken.

Sovjetunionen

Sovjetunionen genomlevde en grym ockupation under det andra världskriget, där offren räknas i tiotals miljoner. Erfarenheterna av denna kom i stor utsträckning att prägla den sovjetiska attityden till länderna i väst efter kriget. Omsorgen om landets säkerhet drevs till ytterlighet. För att skydda moderlandet mot ett nytt anfall ansåg man sig tvungen att fortsätta krigsårens upprustning utan hänsyn till den samhällsekonomiska kostnaden. Man byggde en säkerhetszon mot väst bestående av ett förslavat Östeuropa.

Den tyska ockupationen ledde till ett hänsynslöst partisankrig.

Den svenska motståndsdelegationen har under en studieresa samlat erfarenheter av civilmotstånd, så som det utövades i de största städerna under kuppförsöket i Moskva i augusti 1991.

Partisankrig

När tyskarna anföll Sovjetunionen 1941 ville den nazistiska ledningen ge fria händer åt soldaterna att skjuta fångar, med motiveringen att Sovjetunionen vid den tiden inte biträtt Haag- och Genèvekonventionerna. I en notorisk order från Hitler daterad 13 maj 1941 – alltså före själva anfallet -föreskrevs att politiska kommissarier, som tagits till fånga, i princip skulle skjutas på fläcken.

Denna brutalitet lindrades i början av en del officerare, som höll inne med de värsta uppmaningarna att bryta mot folkrätten. Den tyska armén blev faktiskt inledningsvis relativt väl mottagen av en befolkning som nyligen utsatts för Stalins terror, utrensningar och en avsiktligt framkallad svältkatastrof. En tillfångatagen sovjetgeneral, Vlassov, erbjöd sig t o m att sätta upp en anti-kommunistisk armé av sovjetiska krigsfångar på tysk sida på vissa villkor. "Armén" kom till stånd men hölls kort av Hitler, som inte hade för avsikt att ändra sina planer för Sovjetunionens framtid.

Sovjetiska krigsfångar behandlades betydligt sämre än fångar från väst; av nära 6 miljoner sovjetiska fångar dog mer än hälften i tyska läger. Efter hand som nazistiska funktionärer tog över administrationen förvandlades befolkningens inställning. En hård, rasistiskt präglad utsugningspolitik fördes, som syftade till förslavande av den kvarvarande lokalbefolkningen och tysk kolonisering fram till Uralbergen. Nu slogs alla för moderlandet, något alternativ fanns inte.

De långa tyska underhållslinjerna var det givna målet för den partisanrörelse som växte fram framför allt i Ukraina. I enlighet med den sovjetiska

jämställdhetsideologin kämpade kvinnor på samma villkor som män i partisanernas led, vilket mycket förvånade tyskarna. Dessa fick sätta in stora truppstyrkor – uppskattningsvis var tionde man på östfronten – för att skydda tillförseln till fronten från partisanangrepp. Stalin utnyttjade partisankriget utan hänsyn till förluster. Även de nazistiska ledarna var mellan skål och vägg imponerade av de sovjetiska partisanernas tapperhet och offervilja.

Augustikuppen i Moskva

Det sovjetiska samhället började liberaliseras under Mihail Gorbatjovs ledarskap under nyckelorden glasnost och perestrojka. Det gamla gardet av kommunistiska ämbetsmän blev mer och mer missnöjda med vad de uppfattade som allmän förslappning. Där de hade möjlighet att agera – bl a i Riga och Vilnius i januari 1991 – gjorde de halvhjärtade försök att slå ner de nationella frigörelsesträvandena som pågick på flera håll i det sönderfallande sovjetiska imperiet. I augusti 1991 försökte de ta makten i Moskva.

Kuppmännen hade planerat att sätta in sitt anfall till kvällen den 20 augusti 1991. Ett skäl till att det då inte blev av var att radiostationerna fortsatte att sända som förut. Kuppmakarna hade underlåtit att tysta radion. De bröt inte heller telefonförbindelserna med utlandet. Ledare från olika delar av Sovjetunionen hade samlats i Moskva, men hindrades inte från att flyga hem igen – inte ens de som öppet var emot kuppen, som t ex S:t Petersburgs (dåvarande Leningrads) borgmästare.

Befolkningen vände sig genast mot kuppförsöket. En viktig grupp som tidigt tog avstånd var gruvarbetarna. Runt parlamentsbyggnaden i Moskva - Vita Huset – samlades ca 70.000 människor, som bildade en levande mur på samma sätt som letter och litauer gjort ett halvår tidigare. De utkommanderade soldaterna vägrade att skjuta mot civilbefolkningen. Om de hade öppnat eld, så skulle det ha lett till ett blodbad. Ett fåtal människor som kördes över av pansarvagnar hyllades som hjältar av folket.

Man kan fråga sig varför kuppmakarna inte tog Boris Jeltsin till fånga. Den viktigaste faktorn till att kuppen misslyckades torde ha varit ineffektivitet och bristande professionalism. Planeringen av kuppen var överhuvud taget dålig och mycket få personer var informerade och förberedda. Kuppmakarna räknade med Gorbatjovs stöd. När han på Krim vägrade att ansluta sig så sprack planen. Kuppen var inte riktad mot Gorbatjov personligen utan mot Rysslands suveränitet. Därför försvarade Moskvaborna sin frihet. Folkets vilja var en väsentlig faktor till att kuppen i Moskva misslyckades. Ryssarna hade nått en ny politisk mognad under åren av perestrojka.

S:t Petersburg

Såväl ordföranden i stadssovjeten som borgmästaren i S:t Petersburg förklarade omgående att kuppen var olaglig. Borgmästaren fick till slut även militärbefälhavaren att inse detta.

Stadssovjeten ledde motståndet. De deputerade gick ut till folket, till fabriker och företag, och förklarade situationen. Industriledare gick också till stadssovjeten för att få information och förklarade sedan läget för sina anställda.

Folket kom tidigt ut på gatorna och protesterade mot juntan och kuppen redan innan TV och tidningarna hunnit rapportera om händelserna i Moskva. När militärbefälhavaren gav order till polisen att rensa gatorna, så vägrade polisen, som ställde upp på mötesdeltagarnas sida istället.

I staden byggdes barricader och tillverkades molotovcocktails. Stadshuset försvarades av 3.000 människor, mest ungdomar. Vid Vinterpalatset samlades enligt vissa uppgifter så mycket som 300.000 människor, som demonstrerade för frihet och nyordning.

Någon strid med armén kom aldrig till stånd. Stridsvagnarna stoppades 5 mil från staden på order av militärbefälhavaren. Hade de anfallit bedömdes det att stadshuset hade intagits inom 15 minuter. Utvecklingen i S:t Petersburg blev till stor del styrande även för förloppet i Moskva.

Presscentret fick en betydelsefull ledningsroll, eftersom all information strömmade igenom där. Telefoner, faxar och kopiatorer i presscentret användes flitigt. CNN och BBC m fl utländska TV-bolag kunde fritt skicka ut bildmaterial till väst.

Kiev

De demokratiska partierna i Ukrainas huvudstad Kiev gav tidigt sitt stöd åt Jeltsin och tog avstånd från kuppen. Perestrojkan hade minskat rädslan för överheten och man vågade opponera sig. Man ansåg att presidentens främsta uppgift var att förhindra blodbad. Företagsledare m fl vidtalade folk att gå emot kuppen. Antalet demonstranter på gatorna ökade efter hand och visade öppet sitt stöd åt demokratin.

Folkfronten Rukh stödde inte kuppen och höll möten, där man diskuterade vad som borde göras om kuppen lyckades. Kyrkan fördömde kuppen omgående. Kyrkan hade blivit ett centrum för olika insatser för friheten. Prästerna kunde tala med folket. Till stor del berodde det på kyrkan när

98 % av ukrainarna röstade för självständighet.

Efter kuppen har man bl a ställt följande enkätfråga till arméns personal: "Skulle du ha lytt kommitténs order?" Mer än hälften av arméns personal – 54 % – var inte säkra på att de skulle ha lytt sådana order.

Många officerare uppges ha förstört sina partikort och tagit avstånd från kuppen.

Norge och Danmark

Våra grannländer Norge och Danmark är intressanta att jämföra när det gäller motståndets framväxt. Under den tyska ockupationen 1940-1945 valde statsmakterna olika vägar för sitt agerande mot angriparen. I bägge länderna uppstod ett civilmotstånd av varierande former och omfattning, som efter hand växte sig allt starkare. Så småningom tog motståndet också aktiva och våldsamma former. Sabotagegrupperna vann inga stora slag, men gjorde en insats för den allierade krigsinsatsen genom att binda betydande tyska trupper dels för direkt bevakning och skydd, dels genom att hålla liv i möjligheten att de allierade planerade en invasion i Norden. Inte minst hade deras verksamhet betydelse för att stärka försvarsviljan och självkänslan hos norrmän och danskar.

Norge

Den 9 april 1940 inleddes den tyska invasionen av Norge. Den norska regeringen avvisade tyskarnas ultimatum och landet gjorde militärt motstånd. Norska trupper höll ut i två månader, delvis med brittisk-fransk hjälp. Den 10 juni upphörde det norska reguljära, militära motståndet.

Regeringen flydde den 7 juni till London och var i exil i fem år. När invasionen började försökte Vidkun Quisling stoppa mobiliseringen och bilda en egen regering. Quisling hade bakom sig en karriär som generalstabsofficer, diplomat och försvarsminister, men framstod på 30-talet som en allt mer udda figur i Norge. 1940 var han ledare för ett litet nazistparti.

Tyskarna försökte dock att hitta mer trovärdiga norska regeringsrepresentanter att förhandla med. När det inte lyckades tillsatte Hitler en tysk administration under rikskommissarien Josef Terboven. Först 1942 fick Quisling titeln ministerpresident.

Terboven inrättade i september en ny norsk samarbetsregering bestående av tretton statsråd, som övertog ledningen av departementen. Det var en tydlig signal till de norrmän, som ville förhandla politiskt med tyskarna, att dessa strävade efter total politisk dominans. Det enda politiska parti, som fick verka fritt, var Quislings National Samling (NS).

Samarbetet mellan tyskarna och Quisling var inte friktionsfritt. På vissa områden hade han egna idéer som inte alltid överensstämde med Hitlers el-

ler ockupationsmaktens. Quisling togs aldrig riktigt på allvar. National Samling arbetade i varje fall ivrigt för att omvandla det norska samhället efter nazistiska principer. Förvaltning, domstolsväsende, kulturliv, det kommunala självstyret och länsförvaltningen nazifierades. Politiken ledde till en skarp klyfta mellan tyskarna och deras norska kollaboratörer på den ena sidan och huvuddelen av det norska folket på den andra.

Tyskarna kunde ingripa hårdhänt i Quislings styre när det gällde frågor om säkerhet och ordning. En norsk polischef hade fått order av tyskarna att arresteras ett par flickor, som höll sig undan den obligatoriska arbetstjänsten. Polischefen vägrade. Terboven gav då order till Quisling att avrätta polischefen med stöd av norsk lag. Eftersom någon tillämpbar paragraf inte fanns i den norska lagen undertecknade Quisling fem dagar efter det påstådda brottet en ny lag, som gav möjlighet att retroaktivt döma polischefen. Han sköts av norsk polis.

Samma dag som denna avrättning ägde rum lät tyskarna gripa 300 poliser och 1.100 norska officerare. En del spärrades in i det ökända Grinifängelset, andra skickades till läger i Tyskland.

Motståndet växer

Den allmänna motståndsviljan var stark redan från början. Kung Haakon VII deklarerade bestämt att motståndet skulle fortsätta. Den norska exilregeringen i London förberedde en norsk krigsinsats på den allierade sidan. Inom landet verkade motståndet inom den s k Hjemmefronten.

Fram till vintern 1942-1943 dominerade det civila motståndet i Norge. Motståndsgrupper hade dock bildats redan under våren och sommaren 1940. Efter hand fick motståndet en mer organiserad och väpnad karaktär.

De motståndsmetoder som kom till användning i Norge kan indelas i sex kategorier:

1. *Vardagsmotståndet*
I detta räknas främst folkets attityder och det passiva motståndet mot tyskarna och deras medlöpare.
2. *Protester och demonstrationer*
Hit kan räknas kungens olika uttalanden, allmänna demonstrationer av olika slag, bojkott av tyskar och NS-folk, användning av nationella symboler, vägran av idrottsmän att ställa upp på av regimen ordnade tävlingar och kampen för kyrkans frihet.
3. *Organiserade petitioner*
Petitioner avgavs från olika förbund till Terboven under sommaren 1941, där man både vädjade och protesterade mot nazifieringen.

Tyskarna svarade med hårda medel, vilket ledde till att 90 % av medlemmarna utträdde ur de förbund som nazifierats.

4. *Enskilda protester*

Lärare och föräldrar protesterade med försöken att nazifiera ungdomen och utbildningen. Mängder av protestbrev skrevs. Många lärare sade upp sig.

5. *Kombination av ickevålds- och våldsmetoder*

Med olika metoder försökte man ingripa mot försöken att utnyttja norsk arbetskraft för den tyska krigsansträngningen. En hel del unga män drog till skogs för att komma undan arbetsplikten. Register, rekryteringskontor m m saboterades.

6. *Motstånd med våld*

Efter hand utfördes en rad sabotage mot transporter (fartyg, järnvägar, bränsledepåer) och mot industrier som framställde produkter som tyskarna hade nytta av. Den mest kända sabotageaktionen är räden mot Rjukan, där tungt vatten producerades, vilket tyskarna använde i sin kärnvapenforskning.

Motståndsrörelsen använde sig av alla klassiska metoder för motstånd -illegal press, hemliga radiokommunikationer och underjordiska flyktvägar för eftersökta motståndsmän och judar. Man tillämpade även psykologisk krigföring mot tyskarna, där man bl a försökte locka över desertörer till Sverige. De psykologiska operationer som bl a utfördes av organisationen Durham utmärkte sig genom sin slagkraft och esprit.

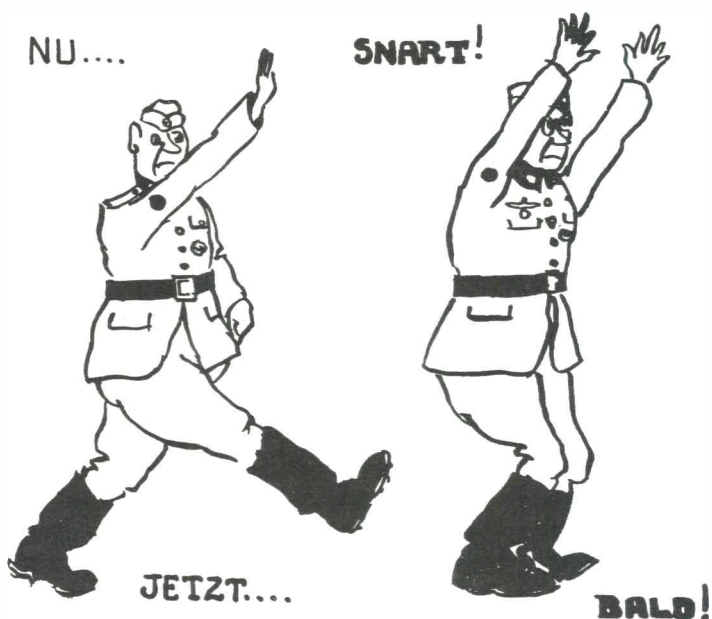
Sivorg

Den civila motståndsorganisationen kallades Sivorg eller Sivilorg. Den bestod av Kretsen och Koordinationskommittén.

Kretsens medlemmar kom bl a från den statliga administrationen och Högsta Domstolen. Topparna i näringslivet, finansvärlden och arbetarrörelsen var med. Kretsen blev exilregeringens civila företrädare på hemmaplan. De förvaltade bl a de pengar som ställdes till Hjemmefrontens förfogande. Kretsen drog upp principerna för hur det civila motståndet skulle utövas.

Koordinationskommitténs medlemmar kom från organisationerna i yrkes- och näringslivet. Bland ledarna fanns läkare, lärare, civilingenjörer, präster och advokater.

Kommitténs uppgift var främst att samordna de olika protestaktionerna mot nazifieringen. Ett sekretariat organiserades, liksom ett nät av lokala

ten Jetzt — Bald (Nu — snart) med en dum, tysk soldat som først gjør Hitlerhilsen og deretter begge hendene i været.

En affisch som spreds av motstandsorganisationen Durham. Ur Erik Gjems-Onstad: Durham – hemmelige operasjoner.

kontaktmän. Kommittén opprättade en egen sambandstjänst och hade även vissa operativa grupper.

Milorg

Parallellt med Sivorg växte Milorg fram.

Början till Milorg var när de officerare och meniga, som deltagit i tvåmånaderskriget, började organisera sig i små grupper som skaffade vapen och samtränade genom fysisk träning och orientering.

Milorg bestod av Rådet, Underrättelseorganisationen XU och Centralledningen SL. Rådet var högsta beslutande organ för det väpnade motståndet och svarade för kontakter med exilregeringen och med andra motstandsorganisationer.

XU samarbetade med den hemliga brittiska underrättelsetjensten SIS och samlade in oppgifter om tyska militära förhållanden i Norge. Rapporter gick via legationen i Stockholm till det norska överkommandot i England. Dessutom landsattes agenter med radio, som rapporterade direkt till London om tysk fartygstrafik, lokal væderlek (av stor betydelse för flyginsatser) m m.

SL var ett verkställande organ, som bl a vidarebefordrade order från London till den sk Bedriftsorganisationen, B-org. Denna, som samarbetade med den norska fackföreningsrörelsen, hade tre uppgifter:

1. "Stilla sabotage". Man saboterade den för tyskarna krigsviktiga produktionen genom att arbeta långsamt, dolt orsaka småfel och maskinhaverier, göra dåliga reparationer osv.
2. Att lamslå industrin vid en allierad invasion. Detta skulle bl a ske genom att vitala maskindelar togs bort.
3. Att förhindra tysk förstöring under reträtten och sörja för att produktionen kunde återupptas efter krigets slut.

B-org organiserade lokala sabotagegrupper, sprängningsgrupper, bevakningsgrupper, polisgrupper och politiska grupper, som skulle kartlägga och kontrollera norska nazister och andra otillförlitliga personer. En särskild ledningsgrupp ledde aktiviteterna. B-org samarbetade med en järnvägs- och en ingenjörorganisation som bägge utförde sabotage. Den lägsta nivån i Milorg bestod av ett stort antal celler om 6-12 jägare.

Milorg hade kontakter med anti-nazistiska norska polismän och med SOE i England.

Uppbyggnaden av Milorg skedde stegvis och under stora svårigheter. Tyskarna jagade ständigt motståndsmännen. Många greps, men många kunde också fly till Sverige. Milorg försökte skydda sig mot infiltration genom att endast rekrytera nya medlemmar internt eller på rekommendation av välkända personer. Från början bestod Milorg av fem kampgrupper. Vid ockupationens slut omfattande den 23 distrikt. Milorg kunde mönstra 40.000 beväpnade jägare, 20.000 obeväpnade motståndsmän samt 13.000 polissoldater som utbildats i Sverige. Milorg kunde ta över ansvaret för ordning och säkerhet i Norge när tyskarna kapitulerade.

Danmark

Danmark invaderades den 9 april 1940 utan krigsförklaring.

Danmark var faktiskt aldrig formellt i krig med Tyskland. Det militära motståndet vid invasionen inskränkte sig till några skärmytslingar. Regeringen gav snart order om att motståndet skulle upphöra. Den danska regeringen valde att acceptera de tyska kraven och att samarbeta med ockupa-

tionsmakten. Regeringens politik vilade på en nästan enig parlamentarisk grund och stöddes av en folklig opinion, som trots all tyskfiendlighet erkände denna politik som den enda realistiska möjligheten. Någon dansk exilregering bildades inte. Den tyska militären uppförde sig också relativt korrekt under de första ockupationsåren.

Fler och fler danskar började dock att tvivla på samarbetspolitiken. Det var emellertid ett allvarligt steg från detta till att utan regeringens tillstånd börja bekämpa ockupationsmakten. Skarp kritik riktades mot regeringen och visst öppet motstånd började visas redan i början av 1942.

Hitlers mål på sikt var att inlemma Danmark i det tyska riket. I Berlin var man inte tillfreds med atmosfären i Danmark, som blev mer och mer tyskfiendlig. För tyskarna var strategin klar: motståndet skulle slås ner. Den politiske styresmannen Dr Werner Best och general von Hanneken, som trädde till som chef för alla tyska trupper i Danmark den 2 oktober 1942, hade dock helt olika uppfattning om hur det skulle gå till. Best ville gå fram smidigt. Han ville behålla den danska regeringen och föra en elastisk tysk politik. Von Hanneken förordade att det danska försvaret – som fortfarande existerade efter två års främmande ockupation – skulle avväpnas och upplösas och att tysk militärdiktatur skulle införas. Best ville förhandla, von Hanneken skulle ge order. I första omgången vann Bests linje.

Efter några år var dock stora delar av befolkningen emot politiken. Fiendligheten mot ockupationsmakten växte efter hand. Danskarna började förstå att man inte kan vara ockuperad och fri samtidigt! I augusti 1943 var stämningen på bristningsgränsen.

Regeringen avgår

Efter de första årens smådemonstrationer med tillrop, visslingar, V-tecken m m blev det nu sammanstötningar, även mellan tyska och danska soldater. Efter tre års ockupation med ständig eftergivenhet för krav efter krav, hade en mängd irritation lagrats. De tyska soldaternas hållning hade också ändrats. 1940 var de korrekta. Nu hade det kommit stridserfarna soldater, avlösta från fronten, som inte brydde sig om vad civilbefolkningen ansåg. År 1943 hade krigslyckan vänt, tyskarna hade lidit nederlag vid Stalingrad och El Alamein och syntes ingalunda oöverbinnerliga.

Utbrottet kom i Esbjerg den 7 augusti. Ett sabotage medförde utgångsförbud. Detta ledde till massdemonstrationer, slagsmål mellan tyska soldater och civilbefolkning och total strejk i staden. Detta spred sig till Odense, Ålborg, Helsingör m fl städer. En våg med 6-7 sabotage om dagen startade. Sabotagen var riktade mot tyska militära mål och mot dansk produktion för tysk räkning. Tyskarna reagerade kraftigt och satte in militär för att skydda arbetsplatserna. Danskarna svarade med strejker. Utgångsförbud infördes.

Hela städer strejkade. Fabriker, kontor och affärer stängdes, kommunikationer lamslogs.

Best kallades till Berlin. Han kom åter med krav på ögonblickligt införande av mötesförbud för fler än fem personer, strejkförbud, inrättade av militärdomstolar och införande av dödsstraff för sabotage.

De tyska kraven lades fram på ett ministermöte. Regeringen var enig om att avslå dem, men hade ingen kraft att sätta bakom orden, eftersom man beslutade att den danska försvarsmakten inte skulle göra motstånd om den angreps. Chefen för armén sade dock att han inte skulle kunna hindra att soldaterna försvarade sig om tyskarna utan förvarning skulle angripa kasernerna, medan chefen för marinen framhöll att marinen skulle sänka fartygen vid ett angrepp.

Vid fyratiden på morgonen den 29 augusti angrep tyskarna överraskande. Strider uppstod vid kasernerna, men övermakten var för stor. Officerare och manskap avväpnades och internerades och all militär materiel beslagtogs. Marinen hade förberett sänkning av fartygen vilket genomfördes effektivt; några fartyg lyckades också komma undan till Sverige.

Samtidigt arresterades många kända danskar. Under de närmaste dagarnas gatuterror dödades 14 människor, medan 250 sårades. Von Hanneken proklamerade undantagstillstånd i hela landet och övertog den utövande makten. Den danska regeringen avsåg sig allt ansvar och avgick.

När Werner Best fick tillbaka det politiska ansvaret i Danmark hade han inte längre någon regering att förhandla med. Han skapade då ett departementschefsstyre utan ministrar, som varade ända till befrielsen 1945.

Illegal rörelse

Den danska motståndsrörelsen var illegal i den meningen att den inte var sanktionerad av regeringen. Det danska motståndet fick söka sin legalitet i det faktiska stöd, som gradvis uppstod från praktiskt taget alla i den danska befolkningen och från de allierade.

Det är inte möjligt att slå fast när eller var motståndsrörelsen uppstod. Ledare eller fastställda program kan inte utpekas. Den började som ett stort antal spontana initiativ, som togs över hela landet av enskilda eller små grupper. Motståndsrörelsen växte utan direktiv, utan möjlighet till samlad verksamhet, utan kommunikation mellan de olika smågrupperna och utan en klar föreställning om mål, medel och möjligheter.

Motståndet började 1941 och blev riktigt starkt sommaren 1943. Man demonstrerade, gav ut illegala skrifter och började organisera sabotage. I slutet av 1942 fanns det omkring 75 illegala skrifter med en samlad upplaga av ca 300.000 exemplar. Statsminister Buhls appeller om "lugn och ordning", "värdigt uppträdande" och "allvarliga följder" var fruktlösa.

Det kommunistiska partiet gav ut skriften *Land och Folk* samt senare *Frit Danmark*. I Köpenhamn bildade det kommunistiska partiet sabotageorganisationen BOPA (Borgerliga partisaner). I Ålborg bildade gymnasister Churchillklubben, som tog vapen från de tyska soldaterna och genomförde sabotage. De som greps dömdes till hårda fängelsestraff av tyskarna.

En f d minister, Christmas Möller, flydde till London där han blev ordförande i exilorganisationen Danska Rådet. Han talade i BBC och uppmanade befolkningen till motstånd, bl a genom sabotage.

Det brittiska SOE (se nästa kapitel) planerade först att luftlandsätta 1000 man från England för att bilda stomme till en hemlig armé. Den danska armén var emot planerna, dels av lojalitet mot regeringen, dels för att man ville spara sina krafter till krigsslutet. Andra tongivande danskar ville inte heller ha sabotage, dels för att inte riskera repressalier, dels för att invägga tyskarna i falsk säkerhet, så att de skulle kunna överraskas oförberedda när dagen D kom. SOE fick senarelägga sina planer.

Före 1943 var sabotageverksamheten sporadisk. Lösmynta och svaga ledare, oförsiktiga radiosignalister och inre stridigheter invercade ofördelaktigt.

Motståndet samordnas

Av de tio agenter som sänts till Danmark från England fram till 1943 hade fyra dödats, fyra tagits till fånga och en återvänt. Nu skickade SOE en stark ledartyp vid namn Flemming Bruun Muus. Han hade fått nio månaders utbildning i England, var modig, säkerhetsmedveten och hänsynslös. Han var med om att skapa Danmarks Frihetsråd, som förutom av SOE-agenten Muus bestod av företrädare för kommunisterna samt organisationerna Frit Danmark, De Frie Danske, Ringen och Dansk Samling. Frihetsrådet konstituerade sig för att skapa samarbete mellan motståndsgrupperna. Rådet erkändes både i Danmark och i andra länder som en inofficiell centralledning i kampen mot ockupationsmakten. Rådet förhandlade och fattade beslut som ett slags skuggregering.

Rådet började organisera en hemlig armé. På många ställen sattes illegala sexmannagrupper upp. Organisationen Holger Danske startade 1943 och genomförde en rad sabotage tillsammans med SOE. Det kommunistiska BOPA bestod av ca 500 personer, som genomförde omkring 1000 sabotageaktioner.

Problem uppstod när de danska officerarna släpptes ur tysk internering i oktober 1943. Utan kontakt med motståndsrörelsen började de att rekrytera de s k O-grupperna. Men ett samarbete utvecklades, som ledde till att alla styrkor till slut erkände Rådet som sin ledning.

Nyåret 1944 tillsatte rådet ett s k M-utvalg, som ledde utbyggnaden av styrkorna. Danmark indelades i sex regioner, var och en med sin regionledare. Rådet skulle leda styrkorna vid en eventuell allierad invasion. Julen 1944 fanns 25.000 man, i april 1945 43.000. Av de 18.000 danskar som flytt till Sverige rekryterades med svensk hjälp en dansk brigad, som vid krigsslutet hade en styrka av 5.000 man.

Brittiska SOE Table hade 1000 tränade sabotörer i Danmark i mars 1944. Deras uppgift var att verka mot hamnar, kraftstationer, radiostationer m m. De fick sina direktiv via mikrofilm eller radio. SOE Chair R hade 400 team om vardera 6 man i Danmark, som skulle verka mot järnvägslinjer, telefonlinjer och kraftledningar. Chair F blockerade vägar, anföll fordon, olje- och bensinförråd, utlöste falska larm, störde truppförflyttningar o dyl. Dessa organisationer leddes via kodord i BBC:s radiosändningar.

Antalet sabotage ökade kraftigt från 1943. Antalet industrisabotage var 969 år 1943, 867 år 1944 och 687 år 1945. Järnvägssabotagen ökade under samma tid från 175 till 1301. 1944 genomförde motståndsrörelsen över 300 sabotage mot järnvägarna i Danmark. Bl a fördröjdes därigenom åtta tyska divisioners transport mot västfronten och den väntade invasionen. Tyskarna var dock skickliga på att snabbt reparera och lägga om trafiken på det väl förgrenade danska järnvägsnätet. I regel innebar sabotage endast förseningar från två timmar till ett dygn.

Under 1944 utförde motståndsrörelsen anfall med över 100 man mot starkt försvarade mål i Köpenhamn. Sprängmedel, vapen och ammunition kastades ner av SOE i fallskärm. Under de nio sista krigsmånaderna levererades över 6000 behållare med totalt 655 tons last.

Ett exempel på hur nära samverkan var mellan motståndsrörelsen och den allierade krigsledningen i England är den bombråd, som Royal Air Force utförde mot Gestapos högkvarter i det s k Shell-huset i Köpenhamn. Genom precisionsbombning på lägsta höjd lyckades britterna förstöra högkvarteret med alla dokument, samtidigt som 120 motståndsmän som satt fångna där lyckades undkomma.

Underrättelsetjänsten

I första hand anlätades yngre officerare för att ta fram underrättelser. De skafade sig täckarbete t ex som bokförsäljare. Fältpostnummer avslöjade de tyska styrkornas gruppering. Genom infiltratörer fick man fram järnvägstransporternas tider, omfattning och vägar. Telefoner avlyssnades av motståndsrörelsen. Filmsällskap och fotografer tog bilder och sände negativen till den centrala ledningen.

Underrättelserna bearbetades i Köpenhamn och sändes via Lidingö till SOE i London. Från november 1943 och fram till befrielsen fick de allierade ca 15.000 sidor text över Sverige, d v s 30 sidor om dagen!

Den illegala pressen växte kraftigt under de sista två åren av ockupationen. Det fanns ca 540 olika skrifter. De sista åren växte antalet exemplar till över 10 miljoner. Med den illegala pressen spreds motståndsrörelsens idéer. Riktlinjer gavs för motståndet och argument som man kunde använda vid diskussion med fienden. De största illegala tidningarna var *Land og Folk*, *Frit Danmark*, *Morgonbladet*, *Det Politiske*, *De Frie Danske* och *Hjemmefronten*. De skrevs av journalister, som arbetade genom sina vanliga kontakter, men som också diskuterade med Rådet om lämpliga inlägg.

Den danska polisen

Inga instruktioner fanns om hur den danska polisen skulle förhålla sig till ockupationsmakten. Tyskarna försökte förgäves att få den danska polisen att bekämpa sabotage. Vid de många sammanstötningarna mellan danskar och tyskar ställde sig polisen alltid på sina landsmäns sida.

I september 1944 gick tyskarna till aktion mot polisen. Av 10.000 poliser greps 2.000, medan resten gick under jorden och anslöt sig till motståndsrörelsen. De gripna fördes till koncentrationsläger.

De olika synsätten på hur Danmark skulle behandlas bidrog till att de danska judarna kunde räddas. Beck och hans medhjälpare insåg att det skulle försvåra administrationen av Danmark om Hitlers planer att deportera danska judar genomfördes. De tipsade de danska myndigheterna när gripandena skulle ske och motståndsrörelsen kunde rädda över de flesta till Sverige i småbåtar. Den tyska flottan höll sig i hamn.

Tyskarnas fruktan för en allierad invasion i Danmark ökade under 1943. General von Hanneken krävde först 100.000 danska arbetare för att bygga befästningar på Jylland. Detta reducerades dock till 10.000 tvångsuttagna.

Hitler ansåg det meningslöst att hålla rättgång med sabotörer. De skulle skjutas utan vidare. I början av 1944 gavs order om att fem danskar skulle likvideras för varje dödad tysk och att sabotage mötas med motsabotage. Hemliga terrorgrupper sattes in av tyskarna. Totalt mördades 125 danskar, medan ett antal byggnader sprängdes av tyskarna. Motståndsrörelsen gav inte efter för denna terror. Man fortsatte sin verksamhet, men avvisade varje tanke på att gripa till motterror.

Vid den tyska kapitulationen framträdde motståndsgруппerna öppet och övertog kontrollen över Danmark som företrädare för den lagliga regeringen.

Fler exempel på motstånd

Det går inte att generalisera hur en ockupation och hur ett motstånd kan gestalta sig. I det föregående har bl a den tyska ockupationen under andra världskriget beskrivits i länder som Sovjetunionen, Norge och Danmark. Ytterligare exempel kan anföras, som visar att ju hårdare ockupanten går fram, desto starkare växer sig motståndet.

Man kan fråga sig om det överhuvud taget kan vara logiskt eller rationellt att ta till sådana folkrättsligt förkastliga metoder, som t ex Nazi-Tyskland tillämpade. Resultatet blev bara att armé- och polisförband bands i gerillabekämpning, samtidigt som eget underhåll och egna transporter försvårdades. Men ockupanter handlar inte alltid logiskt eller rationellt.

Att försöka utvärdera motståndsrörelsernas insats är vanskligt, eftersom även misslyckandena efteråt förvandlas till legender, som försvårar en objektiv analys. I vissa fall kan motståndsrörelserna ha ställt till mer skada än nytta för den allierade sidan och ökat lidandet för det egna folket. Värst är det när motståndsrörelserna splittras enligt politiska och ideologiska linjer. Efter den tyska ockupationen eller under dess slutskede skedde på flera håll blodiga uppgörelser på grund av denna politiska splittring. I Polen lät Stalin tyskarna slå ner den borgerliga motståndsrörelsen. I Grekland slog britterna ner kommunisterna medan Stalin teg. Alla vände ryggen till när Tito gjorde processen kort med Mihailovic' kungatrogna partisaner. Inbördeskrig mellan olika fraktioner låg nära också i länder som Frankrike, Belgien och Italien.

Den schweiziske journalisten Werner Rings ger i boken "Leva med fienden" många exempel på kollaboration, infiltration och hedervärt, men fåfängt motstånd. Störst nytta för den allierade krigsansträngningen gjorde motståndsrörelserna när de i smågrupper utförde sabotage samordnade med de reguljära militära operationerna.

I detta kapitel ges också nyare exempel från Tjeckoslovakien och Israel på motstånd med icke-militära medel.

Polen

Den 1 september 1939 kl 0440 anföll tyskt flyg städer och flygfält i alla delar av Polen. Tyska trupper anföll över Polens gränser i norr, väster och söder. Efter tre veckor kapitulerade landet.

I enlighet med Molotov-Ribbentrop-pakten från augusti 1939 om en uppdelning av Polen mellan Tyskland och Sovjetunionen föll ryssarna österifrån in i Polen den 17 september. Presidenten och regeringen flydde till Rumänien.

Den 22 september stakade tyskar och ryssar tillsammans ut en demarkationslinje mellan de områden som de skulle ockupera. Denna linje fastställdes den 28 september av Molotov och Ribbentrop. Enligt deras vänskaps- och gränstraktat skulle denna linje vara definitiv gräns mellan Tysklands och Sovjetunionens riksintressen. De båda makterna fick ungefär lika stora stycken var av det delade Polen.

Tyskarnas mål var att beröva polackerna en egen stat. Hitler gav order om att den nordvästra delen av Polen skulle förtyskas och inlemmas i Stortyskland. I det annekterade området skulle alla polacker bära ett violett P på gul botten, fastsytt på bröstet. Av den sydvästra delen skapades ett generalguvernment.

Ca sex miljoner polacker tvångsförvisades från den annekterade delen av Polen till generalguvernmentet. Deras gårdar gavs åt tyskar. Målet var att utplåna all polsk administration och all polsk kultur i området. Det polska språket fick inte användas. Hela den polska befolkningen blev i praktiken ställd utanför lagen. Domarna dömde ofta ut dödsstraff för olika förseelser. Hårdast drabbades den bildade övre medelklassen, som i stort sett helt utplånades.

Inom generalguvernmentet fördes inte någon förtyskningspolitik. Generalguvernmentet var ockuperat område. Förvaltningen var helt i tyska händer och tyskarna kontrollerade all egendom. Tyska domstolar upprättades, som även här tillämpade dödsstraff i stor omfattning. Många polacker sändes till Tyskland för tvångsarbete.

I flera byar ägde massakrer rum. Arbetsplikt infördes för alla mellan 14 och 60 år och arbetsdagen utökades till 10-12 timmar. Livsmedlen var så hårt ransonerade att befolkningen inte hade någon möjlighet att leva enbart på dessa ransoner.

Polska skolor, bibliotek, muséer, teatrar och konsertsalar stängdes. Polska tidningar och tidskrifter förbjöds. Böcker fick bara ges ut med tyskt tillstånd. Polens katolska kyrka sågs av tyskarna som en fiende, som skulle bekämpas.

I den östra halvan var förhållandena inte mycket bättre. För att skapa en säkerhetszon tvångsflyttade ryssarna 1,5 miljoner av den polska befolkning-

en närmast den nya gränsen till läger i det inre av Ryssland. Tusentals polska officerare sköts med nackskott på Stalins order vid Katyn. Massmorden i Katyn fick inte nämnas i det kommunistiska efterkrigs-Polen och kastade en mörk skugga över förhållandet mellan Polen och Sovjetunionen.

I oktober 1939 anordnade ryssarna "folkomröstningar", som gav starkt utslag för anslutning till Sovjetunionen. Det erövrade territoriet införlivades med de vitryska och ukrainska sovjetrepublikerna. All politisk, kulturell och ekonomisk verksamhet likriktades och förryskades. Östra Polen blev således annekterat av Sovjetunionen.

Den polska valutan – zlotyn – ersattes av ryssarna med rubeln utan att de som hade besparingar fick möjlighet att lösa in dessa. På så sätt blev många människor utfattiga. Deras enda möjlighet att överleva var att gå i sovjetmyndigheternas tjänst.

På flera sätt satte sig polackerna till motvärn. Polska soldater, sjömän och flygare kämpade på Englands sida i kriget. De exilpolska förbanden utmärkte sig bl a vid Monte Cassino och Arnhem. I Polen bildades en underjordisk armé, som lydde under exilregeringen i London. När denna gerillaarmé under befäl av general Bor-Komorowski försökte befria Warszawa 1944 gjorde de annalkande ryssarna halt utanför staden så att tyskarna kunde slå ner upproret. Ryssarna hade nämligen satt upp en egen polsk kommunistarmé. Den västvänliga hemmaarmén eliminerades som tänkbar maktfaktor i efterkrigs-Polen.

Från efterkrigstiden i Polen finns flera exempel på civilmotstånd. Framför allt vågade varvsarbetarna i Gdansk visa motstånd mot kommunisterna genom strejkaktioner. Till slut segrade den fackföreningsledda folkfronten Solidaritet.

Den katolska kyrkan hade kanske större inflytande på utvecklingen i Polen än i något annat kommunistland. Kyrkan ställde konsekvent upp för folket och lät sig inte kuvas. Polska intellektuella som filmare och författare tilläts också större frihet än i andra kommunistländer och har på ett enastående sätt dokumenterat och kommenterat utvecklingen.

Jugoslavien

Tyskland och Italien anföll Jugoslavien den 6 april 1941. Efter två veckor kapitulerade den jugoslaviska armén. Tyskland, Italien, Ungern och Bulgarien ockuperade landet. Vissa områden annekterades. En nazistisk marionettregim tillsattes i Kroatien, som förklarades självständigt.

Ockupationen utmärktes av terror, massakrer och tvångsförflyttningar av stora folkgrupper. Motståndet var omfattande och band betydande tyska och italienska truppstyrkor. Västmakterna satsade i början på Mihailovic' kungatrogna partisaner, men flyttade senare sitt stöd till Titos bättre organiserade kommunistiska rörelse. År 1943 hade motståndsrörelsen en styrka på omkring 250.000 partisaner.

Gerillakriget fördes hänsynslöst. Tyskarna svarade med att ta gisslan och förklara att 100 skulle skjutas för varje dödad tysk soldat och 50 för varje sårad. Tillfångatagna partisaner skulle skjutas omedelbart utan rättegång och vattentäkter i partisanområdet skulle förgiftas. Det hindrade inte motståndsrörelserna att, när det passade, spela under täcket med ockupanterna i syftet att sätta krokben för varandra.

När kriget slutade satt kommunisterna vid makten. Konkurrerande gerillarörelser eliminerades.

Grekland

Vintern 1940 startade Mussolinis Italien en invasion av Grekland. Men de numerärt underlägsna och illa utrustade grekiska förbanden drev tillbaka inkräktarna in i Albanien med en tapperhet som väckte Hitlers och många andras beundran.

För Führern var det emellertid otänkbart att lämna sin vapenbroder i sticket. I april 1941 ryckte tyska trupper in i Grekland över den bulgariska gränsen.

Tysklands allierade Bulgarien fick besätta de bördiga regionerna i östra Makedonien och västra Trakien. Ockupanterna genomförde en etnisk rensning; över 100.000 greker drevs bort från sina hem och ersattes med bulgariska invandrare. Det berättas om greker som fått sina tungor avskurna därför att de vägrade att tala inkräktarnas språk.

Tyskland behöll kontrollen över större delen av Grekland. Några områden ockuperades av Italien. Så började fyra års ockupation, "barbariets långa natt", som Churchill kallade den.

Tyskarna utnyttjade hänsynslöst det härtagna landet som källa för råmaterial (krom, järnmalm, nickel, guld, silver osv). Elverk, varv, textilfabriker och mycket annat övertogs av tyskarna. Det administrativa virrvarret ledde inom några månader till ekonomisk katastrof. Tusentals greker svalt ihjäl. BBC talade om en halv miljon offer för hungersnöden enbart under vintern 1941-1942.

Massavrättningar av civila och förstörelse av byggnader kunde inte hindra att en motståndsrörelse i stor skala växte fram. Den splittrades dock politiskt.

Det överlägset starkare kommunistiska ELAS hade så när besekrat det icke-kommunistiska EDES och tagit kontrollen över stora delar av Grekland, om inte britterna landstigit och med vapenmakt slagit ner ELAS. Efter världskriget följde ett långt och bittert inbördeskrig mellan grekiska regeringstrupper och den kommunistiska motståndsrörelsen.

Några värdefulla krigsinsatser bör nämnas, som utfördes av den grekiska motståndsrörelsen. Till 80 procent fick den tyska Afrikakåren sin försörjning genom Grekland. När grekiska partisaner sprängde en strategisk järnvägsbro mellan Thessaloniki och Aten var detta ett betydande hinder.

Inför den allierade invasionen på Sicilien 1943 satte grekerna igång en intensiv sabotageverksamhet i södra Grekland, vilket tolkades av tyskarna som att den allierade invasionen kunde väntas där. En hel pansardivision förflyttades från Italien till Grekland. När invasionen på Sicilien hade inletts, sprängde partisanerna i exakt rätt tid en järnvägsbro, som divisionen skulle ha passerat över under sin återtransport till Italien. Det är insatser av detta slag – väl koordinerade med andra allierade militära operationer – som ger den största militära nyttan.

Holland

Den 10 maj 1940 anföll tyskarna Holland. Överbefälhavaren general Winkelman kapitulerade efter fyra dagar. Landet ockuperades.

Drottning Vilhelmina och regeringen lämnade landet för att från London leda fortsatt kamp på de allierades sida. Ingen ny holländsk regering tillsattes inom landet. Förvaltningen behölls, men tyskarna styrde departementen. Den holländska riksdagen, generalstaterna, hemförlovades. Politiska partier förbjöds. På samma sätt som i Norge utnyttjade tyskarna ett litet nationalsozialistiskt parti i Holland som redskap för sina syften.

Vid sidan av det holländska rättsväsendet inrättades tyska domstolar för att beivra förbrytelser mot tyska intressen.

Holländarna gjorde aktivt motstånd genom sabotage. Tyskarna svarade med kollektiva bestraffningar. De tog gisslan och utkrävde böter av de kommuner där sabotage förekom.

Ett av Hitlers mål var att samla de germanska folken i Europa till en arisk gemenskap. Efter ett halvårs tysk styrelse i Holland fick tyskarna medge att politiken misslyckats vad Holland beträffade.

Britterna visade stort intresse för den holländska motståndsrörelsen och släppte ner vapen och annan utrustning med fallskärm. Efter kriget visade det sig att motståndsrörelsen infiltrerats av tyskarna. De agenter, som svarade för radiotrafiken, hade fångats in och tvingats arbeta åt fienden. Det mes-

ta av utrustningen, som släpptes ner, föll i tyskarnas händer. I två år drev tyskarna ett spel, "Unternehmen Nordpol", som kostade de allierade stora mängder utrustning. För att ge trovärdighet åt spelet sprängde det tyska kontraspionaget ett lastfartyg mitt i Rotterdam.

Frankrike

Tyskland anföll Frankrike den 5 juni 1940. Den 14 juni tågade de in i Paris. Den 22 juni undertecknades det fransk-tyska vapenstilleståndet i Compiègneskogen i samma järnvägsvagn, där tyskarna fick underteckna de allierades villkor den 11 november 1918.

Vapenstilleståndet innebar tysk ockupation av den franska kusten ner till spanska gränsen och norr om en linje från Tours till närheten av Genève i Schweiz. Den sydöstra delen av Frankrike styrdes i samförstånd med tyskarna av en fransk regering under marskalk Pétain från staden Vichy. Den franska krigsmakten skulle lägga ner vapnen och hemförlovas. De uppemot två miljoner krigsfångar, som tagits av tyskarna, internerades. Vichy-regimen fick behålla kontrollen över Nordafrika och andra kolonier. Vichy fick behålla vissa arméförband för att upprätthålla inre säkerhet. Den franska Medelhavsflottan ankrade i Toulon.

I den av tyskarna ockuperade delen av landet behandlades befolkningen - utom judarna - inledningsvis relativt väl av ockupationsmakten. Men tyskarna ställde krav. Tex skulle ett skadestånd på 400 miljoner franc betalas per dag. Tyskarna ville dirigera näringslivet i detalj, så att det kunde integreras i den tyska krigsekonomin. Bankerna kontrollerades. Genom franska bulvaner köpte tyskarna upp stora aktieposter i industrin. De franska ämbetsmännen bistod tyskarna. Massarresteringarna av franska judar i den ockuperade zonen utfördes tex av fransk polis, som sedan överlämnade dem till tyskarna.

Icke så få judar kunde dock räddas över till Schweiz tack vare en "underjordisk järnväg" som upprättades med förankring främst i kyrkliga kretsar. Även andra former av icke-våldsmotstånd förekom, men har i stort förbigåtts i den officiella historieber beskrivningen.

Liksom i andra ockuperade länder i Europa tillämpade tyskarna systemet med gisslan. Så tidigt som i augusti 1941 utfärdades en order i Paris om att alla fransmän som arresterats av tyska myndigheter och befann sig i fängelse skulle anses som gisslan. Om tyska soldater mördades skulle ett antal av gisslan dödas. Totalt räknar man med att omkring 30.000 fransmän avrättades som gisslan under ockupationen, dvs de dödades för gärningar som begåtts av andra människor.

Efter två år ockuperades resten av Frankrike och Vichyregimens kvarva-

rande trupper avväpnades utan motstånd. Marskalk Petain satt dock kvar i spetsen för en skuggregering. Ledningen för flottan i Toulon lät öppna botenventilerna och fartygen kom varken till nytta för tyskarna eller de allierade.

Motståndet mot ockupanten blev allt starkare. Generalen Charles De Gaulle, som flytt till England, blev ett samlande namn för motståndet. Fria franska styrkor ställde upp på Englands sida. Till idag är frågan om vem som i det läget var förrädare känslig i den franska debatten; det väckte uppseende och bitterhet när den åldrade president Mitterrand avslöjade att han fått en orden av Vichy-regimen innan han anslöt sig till motståndsrörelsen och att han även senare umgicks med f d Vichy-funktionärer.

Många fransmän fruktade att bli uttagna till arbetstjänst i Tyskland. För att komma undan gick de under jorden och anslöt de sig till motståndsrörelsen. Endast 1-2 % av fransmännen var organiserade i motståndsrörelsen, men den understöddes av många. Rörelsen startade spontant, men det tog tid att bygga upp en organisation som kunde göra verkningsfulla insatser. Motståndet blev inte effektivt förrän under 1943. Agenter utbildades i England av SOE – Special Operations Executive. De utbildade och tränade i sin tur motståndsmännen i Frankrike.

Utbildade ledare samt materiel släpptes i fallskärm från brittiska plan. Man begärde i första hand sprängämnen från England. Vapen togs i stor utsträckning från tyskarna och mat fanns tillräckligt i Frankrike. Fransmännen opererade oftast i smågrupper på tre man. Motståndsgруппerna tilldelades operationsområden i ett rutnät.

Den stora kraftansträngningen kom i samband med invasionen av Normandie, då motståndsrörelsen sprängde broar och järnvägar för att hindra tyska förstärkningar att nå brohuvudet. I det läget gav motståndsrörelsen ett direkt stöd till reguljära militära operationer.

En tysk division, som skulle transporteras per tåg från den spanska gränsen till Normandie, blev t ex genom sabotage fördröjd i en hel vecka under ett för tyskarna kritiskt skede. Delar av divisionen fick gå per landsväg i stället.

Den tyska reaktionen mot partisanernas aktivitet blev brutal. Ett exempel: i byn Oradour-sur-Glane föstes civilbefolkningen in i byns kyrka som sedan antändes. Totalt dödades 642 personer i byn, däribland 245 kvinnor och 207 barn.

En annan viktig uppgift för motståndsrörelsen var underrättelsetjänst, särskilt i samband med invasionen och de efterföljande striderna. Bl a fick de allierade information om var ramperna för V 1-robotarna fanns. Motståndsrörelsen tog också hand om allierade flygare som skjutits ner och landat med fallskärm samt andra personer som behövde gömmas eller få hjälp att fly ur Frankrike. De smugglades över den spanska gränsen.

Franska motståndsmän har efter kriget framhållit att ett effektivt motstånd inom ockuperat område bara kan verka med hjälp utifrån.

Special Operations Executive

Den 16 juli 1940 skapades organisationen Special Operations Executive (SOE) som kom att spela en viktig roll vid stödet till motståndsrörelserna i det ockuperade Europa. Winston Churchill kallade in en handfull rådgivare efter ett sammanträde med krigskabinetet. Bl a var chefen för den brittiska säkerhetstjänsten närvarande. Avsikten var att skapa ett underjordiskt motstånd i alla av tyskarna ockuperade länder, som skulle sabotera tyskarnas verksamhet och bidra till befrielsen när det var dags. Uppgiften definierades av Churchill som: "Sätt Europa i brand".

SOE:s högkvarter fanns på Baker Street i London och bestod av hundratalet personer. Många civila med hög utbildning ingick i högkvarteret.

Den samlade organisationen kallades Booklet. Avdelningarna fick också täcknamn. Table svarade för sabotage, Chair för att bygga upp hemliga arméer, Dresser för att skapa en sambandsorganisation, Seete ordnade fonder och pengar för motståndsgrupperna, Divan svarade för underrättelseverksamheten och Chest för subversiv propaganda. Alla avdelningar skulle vara insatsberedda i mars 1942.

Tjeckoslovakien

Ett exempel som ofta används för att belysa civilmotstånd är Tjeckoslovakien 1968. Under den s k Pragvåren ledde regeringen i Tjeckoslovakien utvecklingen från kommunism mot frihet och oberoende. Detta kunde inte tolereras av Kreml. Natten till den 21 augusti invaderade Sovjetunionen och andra Warszawapaktsländer Tjeckoslovakien för att stoppa Alexander Dubceks reformpolitik.

De politiska ledarna ansåg att militärt motstånd var lönlöst. Civilmotstånd började dock rent spontant redan på invasionsdagens morgon. Många människor satte sig på gatorna för att hindra stridsvagnarna. Man åkte runt med tjeckoslovakiska fanor. Man försökte ta kontakt med den invaderande truppen, både genom att prata med soldaterna och genom att dela ut flygblad på respektive språk. Radiohuset i Prag försvarades av stora människomassor, men fick ges upp. Radio- och TV-sändningar utfördes sedan underjordiskt och hade stor betydelse. Symbolen för motståndet var soldaten Svejek.

Men motståndet var förgäves. De tjeckiska ledarna tvingades att ge upp inom viktiga områden redan efter drygt en vecka. I april 1969 tvingades Dubcek att avgå. Tjeckoslovakien blev därefter ett av de mest stalinistiska länderna i Östeuropa. Men trots ett heroiskt motstånd lyckades man inte häva ockupationen. De tjeckiska ledarna tvingades ge upp motståndet och acceptera ockupanternas närvaro redan efter drygt en vecka, även om motståndet fort-

satte i inofficiella former en bit in på 1969. Samtidigt ska man hålla i minnet att ockupanterna var helt inställda på att möta militärt motstånd och beräknade att det skulle kunna krossas inom tre dagar. Tjeckoslovakien blev eft er Dubceks avgång ett av de mest stalinistiska länderna i Östeuropa. Erfarenheterna av Tjeckoslovariens motstånd anses ha bidragit till Sovjets beslut tolv år senare att inte ingripa militärt för att krossa polska Solidaritet.

Västbanken och Gaza

Den sovjetiska ockupationen av de baltiska staterna har tidigare behandlats. Som ett annat aktuellt exempel på en ockupation i närtid kan nämnas det israeliska styret av Gaza och Västbanken. I detta fall rör det sig om en ockupation utförd av ett demokratiskt styrt land och av en ockupationsarmé, som leds enligt västerländska principer.

När det brittiska mandatet Palestina efter det andra världskriget delades, så grundades staten Israel på den av judarna behärskade delen, medan förvaltningen på de av araberna behärskade delarna övertogs av Egypten och Jordanien. Dessa delar intogs av Israel under sexdagarskriget 1967.

Förhållandet mellan judar och palestinier kompliceras av en mängd faktorer, som här bara kan antydast. Israel levde under ständigt krigshot från sina grannar och ansåg sig behöva områdena som en säkerhetszon. En snabb folkökning skedde såväl i själva Israel som i de arabiska områdena. Av de 5,5 miljoner palestinier, som finns i hela världen, levde fram till den palestinska självstyrelsen ca 2,7 miljoner i av Israel behärskade områden. På Gazaremsan fanns 320.000 palestinier år 1967. 1991 hade antalet ökat till 750.000. Palestinierna hävdar att Israel lagt beslag på 60 % av mark som egentligen borde tillhöra dem.

Idag finns sex miljoner judar i Israel, vilket innebär en mångdubbling sedan självständigheten. Detta har skapat stora sociala problem och är en av orsakerna till att bosättningar byggts ut på mark, som tidigare tillhört palestinier. Israel har inte betraktat Västbanken och Gaza som ockuperade områden. Områdena har varit under militär kontroll, men under civil administration. Folkrättsligt har Israel försökt hävda att man inte är tvungen att hålla sig till Genèvekonventionerna, eftersom områdena aldrig tillhört någon annan stat.

Intifadan – det palestinska civila motståndet på de av Israel behärskade områdena – inleddes den 9 december 1987, då en israelisk lastbil körde ihjäl ett antal palestinier. Intifadan startade som en icke-våldsrörelse med syfte att driva ut israelerna ur de områden som de ockuperat. Målet var politisk frihet och demokratiska rättigheter. Däremot syftade inte intifadan till att utplåna staten Israel, vilket de palestinska väpnade rörelserna utomlands då hade som officiellt mål.

Palestinsk kvinna, som sattes i fängelse på grund av färgen på tofsarna på huvudduken. Foto: författaren.

Intifadan var ingen kontrollerad aktion, utan uppstod spontant. Utvecklingen har varit svårt att kontrollera. Våld har använts i betydande utsträckning. Bland palestinierna finns många interna motsättningar och fraktioner som bekämpar varandra. Många våldshandlingar hade egentligen inte med intifadan att göra. Bl a likviderades hundratals påstådda samarbetsmän utan prövning, i vissa fall troligen som rent personlig hämnd. Gamla släktfejder drevs vidare under intifadans täckmantel. Vissa ungdomsgrupper utvecklades mer till kriminella gäng.

För ungdomarna var intifadan en återupprättelsens tid. De agerade och gjorde öppet motstånd mot israelerna och fick därigenom en ny stolthet och självkänsla. De förlitade sig inte på hjälp från araberna utifrån och förstod att om Palestina skulle befrias, så fick de göra det själva.

Intifadans karaktär har skiftat genom åren. I vissa byar vägrade t ex befolkningen att betala skatt. Om israeliska soldater var närvarande vägrade man att ta emot den mat som kördes ut av FN-organet UNRWA till flyktinglägren. En allmän strejkdag infördes varje månad.

Ca 15.000 israeliska soldater har varit engagerade i bevakningen. Den israeliska militären har inte kunnat slå ner intifadan, utan har fått nöja sig med att hålla den inom vissa gränser. Det har skapat problem att de värnpliktiga soldaterna inte hade utbildning och träning för sådana uppgifter.

Enligt palestinierna har Israels åtgärder mot intifadan överskridit vad folk-rätten tillåter. Så har t ex palestinska universitet stängts, obekväma personer fängslats eller deporterats, tidningar censurerats och vattentillförseln kontrollerats. När den svenska motstånd delegationen 1991 besökte Israel, uppgavs av palestinierna att mer än 1.000 personer dödats av israelerna, mer än 10.000 skadats och 100.000 personer suttit i fängelse. Särskilt har man vänt sig mot de kollektiva bestraffningar, som utförts av den israeliska armén, som raserat hus som tillhör motståndsmännens familjer.

Mål som avgjorts i militärdomstol, kunde inte överklagas och säkerhets-skäl behövde inte redovisas. Bestämmelserna var hårda. Motstånd delegationen träffade t ex en kvinna, som avtjänat två års fängelse därför att hon bar de palestinska färgerna på sin huvudduk i form av en tofs.

Oppositionen inom Israel, utländska observatörer, massmedier, turister m m har givit en betydande insyn i förhållandena, vilket mildrat åtgärderna.

Enligt den svenska definitionen kan intifadan betraktas som ett icke-militärt motstånd. Insatserna för ockupationsmakten var omfattande och kostsamma. Motståndet har inte gått att slå ner, trots stridigheter i sex år. Det har troligen bidragit till att Israel inledde de förhandlingar med den palestinska befrielse rörelsen PLO, som hittills lett till begränsat självstyre i Gaza och Jeriko-området.

Till de negativa erfarenheterna kan räknas svårigheterna att styra en motståndsrörelse om positiva resultat under lång tid uteblir. Motsättningar uppstår inom rörelsen, våld och mord tillgrips och verksamheten blir allt svårare att styra. Om en sådan negativ utveckling ska kunna hejdas fordras kraftfulla ledare och en fast organisation.

Folkrätten

Erfarenheter från det andra världskriget och tyskarnas agerande, som ledde till en rad krigsförbrytarprocesser, visade att det fanns behov av att precisera och skärpa tidigare folkrättsregler, särskilt när det gäller skyddet för civilbefolkningen i ockuperat område och för deltagare i motståndsrörelser.

Detta ledde till 1949 års Genèvekonventioner.

De viktigaste reglerna i det som med ett samlingsnamn kallas folkrätten i väpnade konflikter återfinns i:

- * Haagkonventionerna från 1907
- * 1925 års Genèveprotokoll
- * Genèvekonventionerna från 1949 samt
- * 1977 års tilläggsprotokoll till Genèvekonventionerna.

FN-stadgans artikel 51 erkänner rätten till självförsvar som en av staternas fundamentala rättigheter. Ingen kan ta ifrån svenskarna rätten att försvara sitt eget land mot en inkräktare.

När de folkrättsliga reglerna ska tillämpas är det av avgörande betydelse hur personer klassificeras, d v s om de ska betraktas som *kombattanter*, *icke-kombattanter* eller *civila*. Det finns stora skillnader när det gäller vad respektive kategori får företa sig i krig om den ska ha rätt till folkrättsligt skydd.

Genom folkrättens historia går en skiljelinje mellan stormakter, som sett restriktivt på begreppet kombattant, och mindre stater, som hävdade att även olika slag av milistrupper och motståndsrörelser är av betydelse för deras försvar, och att också medlemmarna i dessa borde få ett folkrättsligt skydd. Efter hand har folkrättens regler anpassats efter småstaternas uppfattning. Fortfarande finns det dock mycket att önska när det gäller det folkrättsliga skyddet för deltagare i olika former av icke-militärt motstånd.

En överskådlig redovisning av detta område finns i Ove Brings bok "Folkrätt för totalförsvaret". Diskussionen här kring sådana frågor bygger delvis på Brings framställning.

Frågor kring den klart avgränsade kategorin icke-kombattanter som sjukvårdare, civilförsvarspersonal m m tas inte upp här, eftersom deras verksamhet faller utanför frågeställningarna kring väpnat respektive icke väpnat motstånd.

Om Sverige ockuperas

Om Sverige skulle ockuperas, så betyder det inte att kriget upphört för svenskarna. Svenska lagar gäller fortfarande. Befolkningen i det ockuperade området lyder fortfarande under den lagliga svenska regeringen, oavsett om den befinner sig inom eller utom landets gränser. I svensk lag finns inte några bestämmelser om att civilbefolkningen måste åtlyda de bestämmelser som ockupanten utfärdar.

I Regeringsformen, (lag 1988:1438) står:

Det åligger varje offentligt organ att på ockuperat område handla på det sätt som bäst gagnar försvarsansträngningarna och motståndsverksamheten samt civilbefolkningens skydd och svenska intressen i övrigt.

Icke i något fall får ett offentligt organ meddela beslut eller vidta åtgärd som i strid mot folkrättens regler ålägger någon rikets medborgare att lämna ockupationsmakten bistånd.

Svenska domstolar ska fortsätta att fungera även under ockupation, men har ingen skyldighet att befatta sig med andra brott än sådana som är straffbara enligt Sveriges strafflagstiftning. Motståndsmän, som riktat sin aktivitet mot ockupanten, kan således inte dömas av svenska domstolar ens om ockupanten skulle kräva detta.

Folkrätten tillåter föreningsfrihet, pressfrihet och friheten att hålla allmänna sammankomster. Varje tjänsteman har alltid rätt att vägra åtlyda order från ockupationsmakten, om dessa skulle strida mot hans samvete. Det gäller även om ockupationsmaktens order inte skulle strida mot folkrättsliga regler. En ockupationsmakt får inte ändra kvarstannande offentliga ämbetsmäns, tjänstemäns eller domares status eller diskriminera dem på något sätt. De kan däremot avskedas av ockupationsmakten.

Det kan diskuteras om man i fredstid över huvud taget bör säga något om vilka myndigheter eller myndighetspersoner som måste stanna kvar ifall landet eller delar av landet ockuperats. Folkrättsreglerna ger ingen vägledning. Några sådana riktlinjer finns inte heller utfärdade i Sverige. Olika försök att ta upp en sådan diskussion har ofta gått snett.

Å ena sidan kan man hävda att regler om kvarstannande behövs för att skydda civilbefolkningen. Å andra sidan kan det hela uppfattas som defaitism – att man i förväg går en ockupationsmakt till mötes. Det är också svårt för svenska myndigheter att kräva av utpekade befattningshavare att de ska underkasta sig fiendens styre i ockuperat område, där de svenska myndigheterna inte har möjlighet att ge något skydd.

I princip kan man dock hävda att länsstyrelsen och övriga myndigheter som arbetar på länsplanet bör stanna kvar för att företräda svenska intressen inför en ockupationsmakt. Landshövdingen och vissa tjänstemän i länsledningen gör dock bäst i att lämna det ockuperade området. I den mån befolkningen stannar kvar i en kommun talar starka skäl för att även en fungerande kommunstyrelse bör finnas kvar. Det gäller också andra lokala myndigheter och enheter som behövs för att se till att den befolkningen får absolut nödvändig försörjning, skydd etc. En mer fördjupad framställning om dessa spörsmål finns i SOU 1984:56, Folkkrätten i krig, sid. 286 ff.

Ockupanten

Ockupanten ska enligt folkrättens regler "så långt förhållandena medger" ansvara för befolkningens försörjning med livsmedel och läkemedel samt för sjukvård, hälsovård och hygien inom området.

Ockupanten är ansvarig för att lugn, ordning och säkerhet råder inom det ockuperade området. Han får ha egen trupp och polis i området, som lyder under hans strafflag och rättsskipning. Ockupanten får upprätta egna militärdomstolar. Ockupanten får ingripa mot personer som bryter mot de ordningsregler, som han utfärdat. Strafföreskrifter träder dock inte i kraft förrän de kungjorts på svenska.

De, som enligt ockupanten begår brottslig gärning, kan åtalas och dömas vid domstolar som ockupanten upprättat. Misstänkta personer får interneras när det finns tvingande säkerhetsskäl för detta. Vilka dessa skäl är avgör ockupanten.

Det är förbjudet för ockupanten att ta personer som gisslan, kränka den personliga värdigheten eller verkställa straff utan föregående dom, avkunnad av domstol. Civilbefolkning och enskilda civila ska betraktas som *skyddade personer*. Kvinnor har särskilt skydd mot våldtäkt, påtvingad prostitution och otillbörligt närmande.

Det är förbjudet att använda civila som "levande sköldar" för att skydda vissa platser eller områden från stridshandlingar (så som t ex Saddam Hussein gjorde med utläningar och krigsfångar i Irak under Gulfkriget). Civila får inte utsättas för fysiskt eller moraliskt tvång, t ex tortyr. Civila ska skyddas mot påtvingade medicinska experiment. De får inte utsättas för kollektiva bestraffningar eller deportationer. Folk får evakueras från sin hemort bara när det finns tvingande militära skäl och de måste få återvända när striderna i området upphört.

Plundring, bortförrel eller förstöring av egendom är förbjudna, såvida det inte rör sig om militär nödvändighet. Någon militär nödvändighet kan t ex inte åberopas när det gäller de konstskatter som Hermann Göring och andra nazistpampar samlade från ockuperade länder eller som ryssarna gömde undan efter erövringen av östra Tyskland.

Under det andra världskriget tvingades tre miljoner Sovjetmedborgare till slavarbete i den tyska rustningsindustrin. Enligt folkrätten får arbetsplikt bara åläggas civila som fyllt 18 år. De får bara utföra arbete i det ockuperade området. Ockupanten får inte tvinga civilbefolkning att tjänstgöra i hans väpnade styrkor eller polistrupper.

Kombattanter

En kombattant har rätt att inom gränsen för folkrätten använda vapen mot fienden. Om en kombattant tas till fånga får han inte ställas inför rätta utan måste behandlas som krigsfånge. Det är inget straff att bli krigsfånge, strikta regler finns hur sådana ska behandlas – i princip på samma sätt som det egna landets soldater.

Uniformerade soldater i en stats reguljära militära förband är givetvis kombattanter, oavsett om de är anställda, värnpliktiga eller frivilliga. Även ett folkuppbåd – som t ex de ungerska frihetskämparna under resningen 1956 – ska räknas som kombattanter om deltagarna bär vapnen öppet och följer krigets lagar. Detta gäller dock bara på område som ännu inte besatts av fienden.

Poliser, hemvärns- och driftvärnsmän har kombattantstatus under den tid som de sätts in i rikets försvar. Enligt totalförsvarets folkrättsförordning ska sådana kombattanter vara försedda med ID-kort som klart utvisar den folkrättsliga ställningen under den tid som de deltar i kriget. En stat som sätter in "halvmilitära styrkor" i kriget ska meddela detta i förväg, så att styrkornas status står klar för alla.

Fjärrspaningspatruller, jägarsoldater och militära sabotörer som rör sig bakom fiendens linjer ("fria kriget") är självfallet kombattanter så länge de håller sig till folkrättens regler. De får även bruka olika slag av krigslist i sin verksamhet. Däremot löper de risk att bestraffas av fienden om de tillgriper "förrädiskt förfarande": missbruk av Röda Kors-tecken eller parlamentarflagg, om de låtsas vara sårade för att sedan angipa bakifrån etc.

Medlemmar i en väpnad motståndsrörelse räknas som kombattanter enligt 1949 års Genèvekonventioner om:

- * enheterna ingår i våra organiserade väpnade styrkor och medlemmarna
- * står under ansvarigt befäl
- * bär utmärkande tecken (t ex armbindel)

- * bär vapnen öppet
- * iakttar krigets lagar.

I 1977 års reviderade regler har kravet på igenkänningstecken tagits bort. Nu gäller bara att medlemmar av motståndsrörelser ska bära sina vapen öppet vid varje militärt engagemang samt under den tid som de är synliga för motparten under inledningen till ett anfall. Alla stater har dock inte skrivit under reglerna. Om fienden inte har gjort det måste motståndsrörelsen följa de äldre reglerna.

Kravet att bära vapen öppet under inledningen till ett anfall kan leda till olika tolkningar och härklyverier. Ove Bring rekommenderar att chefen inför ett anfall ger så klara order som möjligt, vilka gruppens medlemmar kan hänvisa till om de skulle bli tillfångatagna.

Principen för motståndsstyrkorna är att de – liksom alla kombattanter – måste skilja sig från civilbefolkningen under sina operationer. Motståndsrörelsen bör alltid se till att dess aktioner inte försvagar skyddet för civilbefolkningen.

”Franktirörer”

Det finns många exempel på motståndsmän, som inte följt de ovan nämnda folkrättsliga regler. Det kan vara enskilda eller dåligt organiserade smågrupper som gör eldöverfall mot ockupationsmaktens soldater eller sabotage mot hans anläggningar. Det rör sig då om ett ”privatkrig” som inte står under ansvarigt befäl.

Om det finns en legal motståndsrörelse, så försöker den oftast att förhindra sådana spontana aktioner, dels därför att det kan framkalla repressalier från fienden, dels därför att motståndsrörelsen ofrånkomligt kommer att beskyllas för dem. Å andra sidan är det svårt att förhindra ”privatkrig” när vreden mot ockupanten väl är väckt.

Under bl a Napoleons krig i Spanien och det fransk-tyska kriget 1870-1871 hände det att civila krypskyttar besköt angriparen. Begreppet ”franktirörer” uppkom. Om man fick tag på dem sköts de på fläcken. Även med nu gällande folkrättsliga regler har deltagare i sådana aktioner ytterst svagt skydd.

De, som använder vapen mot fienden utan att vara ”berättigade” till det, förlorar sitt folkrättsliga skydd som civila och riskerar att dömas hårt av fienden. De kan inte heller räkna med att behandlas som kombattanter med krigsfångestatus. I stort sett det enda folkrättsliga skydd som de har kvar är förbudet mot tortyr.

Motstånd mot ockupant

Civila som utför motståndshandlingar är enligt folkrätten skyddade personer som ska behandlas humant och som inte får utsättas för våld, grym behandling, tortyr eller liknande. De får högst dömas till fängelse eller internering. Kollektiva bestraffningar, som även drabbar dem som inte själva utfört motståndshandlingar, får inte utdömas. För spionage eller för sabotage som orsakar dödsfall kan ockupanten döma ut dödsstraff bara om sådana brott var belagda med dödsstraff enligt tidigare lagar i landet. Eftersom dödsstraff inte finns i svensk lag varken i fred eller krig är huvudregeln att en ockupationsmakt inte kan döma någon till döden inom svenskt område. Vissa stater – bl a dåvarande Sovjetunionen, USA och Storbritannien – har dock reserverat sig mot denna bestämmelse (den fjärde Genèvekonventionens artikel 68) och är därför inte bundna av den.

Deltagare i väpnade aktioner på ockuperat område räknas alltså som kombattanter med rätt att bli behandlade som krigsfångar om de följer vissa villkor. Det folkrättsliga skyddet gäller dock inte dem som organiserar motståndsrörelsen. De kan bli åtalade för uppvigling och motstånd av ockupationsmakten. Det finns inte heller något uttalat folkrättsligt skydd för personer som deltar i civilmotstånd.

Det innebär givetvis inte att sådana aktiviteter skulle vara förbjudna enligt folkrätten eller ens vara allmänt moraliskt förkastliga. Efter befrielsen har såväl franktirörer och sabotörer som motståndsledare betraktats som nationella hjältar av sitt folk. Men den som ger sig in på aktiviteterna måste vara medveten om att han gör det på egen risk och kan bli straffad av ockupanten.

Civilmotstånd har överhuvud taget inte behandlats i folkrättsliga sammanhang, där man hittills enbart sysslat med frågan om väpnat motstånd kontra skydd för civilbefolkningen. Ett passivt motstånd är dock alltid möjligt utan att skyddet för civilbefolkningen urholkas. Men mellan detta och det aktiva väpnade motståndet finns – enligt Ove Bring – en ”rättslig osäkerhetssfär som ockupanten förväntas fylla ut med egna militära straffdekreter och där sabotörer får agera på egen risk.” Bring menar också att:

...en folkrättslig regeländring på detta område torde vara svår att uppnå eftersom den skulle rubba balansen mellan ockupantens skyldigheter å ena sidan och civilbefolkningens förväntade icke-deltagande i konflikten å andra sidan.

Detta dilemma har enligt Bring inte gjorts tillräckligt tydligt i den svenska debatten kring icke-militärt motstånd. Om svenska medborgare ska uppmuntras till ”oskyddade” motståndsformer så måste man samtidigt informera dem om de risker som är förknippade med det.

Folkrättskommittén menade i betänkandet Folkrätten i krig (SOU 1984:56) att en analys av folkrättens regler om ockupation på intet sätt kan tas till uttryck för defaitism. Den folkrättsliga grundförutsättningen är att rikets territorium ska skyddas och försvaras och att motstånd ska göras till varje pris. Kommittén konstaterar vidare att det alltid måste stå klart att om angriparen skulle lyckas att besätta någon del av svenskt territorium så ska detta återtas.

Icke-militärt motstånd och folkrätten

Doktoranden Christer Ahlström har liksom Bring en kritisk syn på icke-militärt motstånd så som begreppet utformats i den svenska debatten. I en kommentar till det första utkastet till denna skrift säger han:

Inom det svenska totalförsvaret återfinns flera verksamheter och organisationer vilket gör det till en relativt grannliga uppgift att hänföra svensk totalförsvarspersonal till relevant folkrättslig kategori. Denna rent nationella verksamhet måste ha som sin utgångspunkt de internationellt erkända personalkategorierna. Varje stat har visserligen egna förutsättningar och hänsyn att ta vid utformandet av det nationella försvaret – men eftersom en internationell väpnad konflikt bringar det folkrättsliga normsystemet i tillämpning är det av vikt att den nationella lösningen överensstämmer med folkrätten. Nationella lösningar kanske fungerar förträffligt i den egna försvarsplaneringen – men om de inte röner internationell acceptans kan en ur skyddssynpunkt mycket olycklig situation uppstå. Den måttstock man får använda för att utröna vad det internationella samfundet kan tänkas acceptera utgörs av folkrätten. Väljer man en lösning som inte är i överensstämmelse med folkrätten, och som inte accepteras av en motpart, ligger ansvaret för konsekvenserna på den stat som har valt en särlösning.

I det svenska begreppet "icke-militärt motstånd" sammanförs verksamheter som omfattar personer med olikartad folkrättslig personalstatus. Här inkluderas både civilmotstånd, d v s civila som utför icke-våldshandlingar, och motståndsrörelser, d v s kombattanter som brukar våld. Kärnan i den folkrättsliga kritiken mot begreppet icke-militärt motstånd ligger just i det att begreppet inte tar hänsyn till den "bodelning" som folkrätten föreskriver mellan olika personalkategorier. Att behandla båda dessa folkrättsligt distinkta verksamheter under en gemensam benämning skapar problem. Att uppmåna personer – oavsett deras folkrättsliga status – att delta i denna motståndsform kommer med stor sannolikhet att medföra att personer med civil status kommer att företa handlingar som inte är förenliga med deras folkrättsliga status. Detta förhållande – d v s att civila deltar direkt i striderna – kommer med stor sannolikhet att utnyttjas av ockupanten som argument för att frigöra sig från sina skyldigheter mot den kvarvarande civilbefolkningen.

Av bl a denna anledning har icke-militärt motstånd inte erhållit officiell acceptans i Sverige.

Relativt omfattande skyldigheter åläggs en ockupant enligt den internationella humanitära rätten. För att detta normkomplex skall kunna fungera måste reciprocitetsförhållandet respekteras. Nu kan det visserligen anföras att den syn på en civilbefolkningens möjligheter att delta i försvaret av sitt hemland som återspeglas i den internationella humanitära rätten är otidsenlig. Man måste dock ha i åtanke att detta utgör den gällande rätten i dag och att denna måste vara utgångspunkten för den svenska försvarsplaneringen – i annat fall uppfyller inte Sverige sina förpliktelser som fördragsslutande part till de humanitärrättsliga dokumenten. Möjligheterna att i nuläget ändra på detta förhållande i syfte att möjliggöra ett mera aktivt deltagande av civilbefolkningen i försvaret mot en ockupant måste bedömas som ytterst små.

Så långt Christer Ahlström. Givetvis måste sådana aspekter vägas in när man bedömer hur statlig information kring begreppet icke-militärt motstånd, civilt motstånd – eller vad man väljer att kalla det – bör utformas. En annan sak är vad man erfarenhetsmässigt vet kan att hända under en ockupation.

För medborgaren i ett demokratiskt land som Sverige är det både en moralisk plikt och en folkrättslig rättighet att försvara sitt land till det yttersta. Att folkrätten inte ger ett rättsligt skydd i alla situationer är ett dilemma, där ytterst den enskilde måste ta ställning.

Historiska exempel visar hur svårt det är att ställa sig neutral. Den som engagerar sig i motståndet kan straffas av ockupanten. Å andra sidan riskerar den som går en ockupant till mötes – oavsett om det är av rädsla, missriktad lojalitet mot eftergivliga eller av fienden behärskade myndigheter, ideologi, makthunger, vinningslystnad eller ren dumhet – att ställas till svars av sitt eget lands rättsväsen när den legitima regeringen återkommit. Så skedde t ex i Frankrike, Norge och Danmark.

Debatten i Sverige

Några organisatoriska förberedelser för civilmotstånd eller motståndsrörelse i händelse av en ockupation vidtas inte i Sverige. Man utser inte ledare, rekryter medlemmar eller lagrar materiel i fredstid. Däremot ingår idén om ett icke-militärt motstånd i vårt totalförsvarskoncept.

I 1992 års försvarsbeslut om inriktningen för totalförsvaret under perioden fram till 1996/97, anges målet för totalförsvaret så här:

Ett militärt angrepp utgör det allvarligaste hotet mot vår nationella säkerhet och skall vara den viktigaste utgångspunkten för totalförsvarets planering. Försvaret skall kunna fullföljas i alla former – militära och civila – som folkrätten medger.

Ett icke-militärt motstånd behandlades av försvarsutskottet i samband med försvarsbeslutet. Härvid framhölls att *icke-militärt motstånd är allt som i motståndssyfte utförs mot en angripare och som inte utförs av reguljära förband eller delar av sådana*. Ett icke-militärt motstånd är ett komplement till andra försvarsåtgärder och en del av vårt totalförsvaret, menade utskottet.

Försvarsutskottet behandlade icke-militärt motstånd även i sitt betänkande om Verksamhet och anslag inom totalförsvaret 1993/94 och såg då inga skäl att ändra sitt ställningstagande.

Också Försvarsmakten har uppgifter när det organiserade motståndet brutits.

Om Försvarsmakten sägs i 1992 års försvarsbeslut:

Om en angripare genom sina operationer lyckas bryta vårt organiserade motstånd skall alla tillgängliga resurser utnyttjas för att fullfölja försvaret i alla de former som folkrätten medger.

Överbefälhavaren konstaterar i programplanen för det militära försvaret 1993-98:

Begränsningarna i Försvarsmaktens förmåga nödvändiggör mer metodiska förberedelser för att, om målen att hindra en angripare att få fast fot på svensk mark och/eller att bryta hans anfallskraft inte nås, fortsätta försvaret i alla de former som folkrätten medger.

I enlighet med detta har Försvarsmakten påbörjat ett arbete för "fortsatt strid", där små militära förband ska fortsätta att slåss på ockuperat område

under lång tid, möjligen i samverkan med ett icke-militärt motstånd. Det innebär en utvidgning av begreppet fria kriget, som hittills endast använts om militära förband som tillfälligt blivit avskurna. Även om detta arbete är militärt och de soldater som tänks ingå i dessa förband är uniformerade kombattanter, bör det refereras i detta sammanhang på grund av de många beröringspunkterna med ett icke-militärt motstånd. På sikt skulle det kunna leda till ett något annorlunda svenskt försvarskoncept, där det som ska hända efter en ockupation lyfts fram på ett mer påtagligt sätt än hittills i planering och utbildning såväl inom de militära som civila delarna av totalförsvaret.

En utredning om fortsatt strid tillsattes av ÖB. Den lämnade sin slutrapport 1994. Ärendet är under beredning i Högkvarteret.

I det följande tar vi upp hur idéerna om ett icke-militärt motstånd utvecklats i Sverige sedan 60-talet. Vidare refereras Försvarsmaktens tankar kring en utvidgning av fria kriget.

Icke-militärt motstånd i Sverige

Händelserna i Tjeckoslovakien 1968 väckte liv i den svenska debatten om alternativa försvarsmetoder. En del förordade civilmotstånd som ett alternativ till det militära försvaret. Andra ansåg att man inte kunde minska det militära försvaret, men att civilmotståndet kunde verka som ett komplement. Denna debatt pågick såväl i press och organisationer som i utredningar, utskott och riksdag under hela 70- och halva 80-talet.

I en motion till 1971 års riksdag förespråkade motionärerna olika aktiva icke-våldsmetoder med den sammanfattande beteckningen civilt motstånd. Försvarsutskottet ansåg att sådana åtgärder endast kunde komma i fråga som komplement till övriga försvarsmetoder.

1970 års försvarsutredning lämnade sitt huvudbetänkande Säkerhets- och försvarspolitik i januari 1972. Man avvisade civilmotstånd som alternativ till ett svenskt militärt försvar. Utredningen ansåg dock att det kunde få en kompletterande roll som motståndsmetod inom ockuperat område.

Försvarsministern tog upp frågan i propositionen om försvarets fortsatta inriktning 1972. Möjligheterna borde undersökas att använda civilt motstånd som ett komplement.

I en motion hemställdes att förutsättningslösa studier borde ske om civilt motstånd och att hela civilbefolkningen borde utbildas i civilmotståndsåtgärder. Försvarsutskottet vidhöll sin uppfattning att civilt motstånd endast kunde komma ifråga som ett komplement. Den brittiske forskaren Adam Roberts redovisade samma år en studie med samma slutsats.

1974 års försvarsutredning studerade och övervägde den roll som icke-militärt motstånd skulle kunna få inom vår säkerhetspolitik. En klar slutsats var att civilmotstånd inte var något hållbart alternativ till militärt försvar. Men man ansåg att olika former av motstånd som fria kriget, motståndsrörelse och icke-militärt motstånd borde utredas. Ett nytt studieuppdrag lämnades till Adam Roberts.

På förslag av 1978 års försvarskommitté beslöt regeringen i december 1980 om direktiv till en särskild utredare för frågan om olika icke-militära motståndsformer. En av utgångspunkterna var att civilmotståndet var ett komplement och inget alternativ till det militära försvaret. Utredningens uppgift gällde enbart när organiserat, militärt motstånd inte längre kunde genomföras och Sverige helt eller delvis var ockuperat. Genom icke-militärt motstånd skulle fienden få det svårare att utnyttja vårt land för sina syften. Det främmande inflytandet på våra samhällsfunktioner skulle begränsas. De olika formerna av motstånd skulle stärka den nationella sammanhållningen. Det slutliga målet skulle vara fullständig befrielse av landet.

Landshövding Bengt Gustavsson förordnades till särskild utredare den 1 januari 1982. Utredningen uppfattade sitt uppdrag som att såväl civilmotstånd som organiserat väpnat motstånd skulle behandlas. Man skulle studera möjligheterna att förbereda olika typer av motståndsrörelser i fred och klarlägga folkrättens regler.

Motståndsutredningen lämnade sitt betänkande *Kompletterande motståndsformer* (SOU 1984:10) den 29 februari 1984.

Motståndsutredningen

Utredningen menade att det icke-militära motståndet borde legitimeras och tas i beaktande i försvarsplaneringen, eftersom det bidrog till att bevara freden. En angripare ska veta att det inte räcker med att kämpa ner det militära försvaret. Syftet med icke-militära motståndsformer är att förhindra eller försvåra angriparens/ockupantens verksamhet. Det icke-militära motståndet borde vara en del av vårt totalförsvar med samma målsättning, nämligen att i första hand verka krigsavhållande.

Någon särskild organisation behövde inte byggas upp, ansåg utredningen. Ansvaret för olika icke-militära motståndsformer låg redan våra olika totalförsvarsmyndigheter, som borde utvidga sin planering på området. Den myndighet som har ansvaret för att leda och genomföra motståndet borde ge ut närmare bestämmelser för detta och därför också få ökade statliga resurser.

Den väpnade motståndsrörelsen skulle få bättre effekt om förberedelser gjordes i fred, menade utredningen. Å andra sidan är risken stor att organisationen blir känd i fred och därigenom mycket sårbar. Bäst är om väpnat

motstånd improviseras i krig. En väpnad motståndsrörelse bör bedrivas inom ramen för en enda organisation.

Det icke-militära motståndets effekt är svårbedömd och torde variera i olika lägen. Vår försvarströskel höjs dock och motståndet är av betydelse för svenska folkets överlevnadskraft. Planering för icke-militärt motstånd är inte ett uttryck för defaitism, framhöll utredningen. Tvärtom gäller även här att varje meddelande om att motståndet ska ges upp är falskt. Målet är alltid befrielse.

Något klarläggande av problematiken kring folkrätten och det icke-militära motståndet gjordes inte av denna utredning.

Utredningen föreslog att en särskild delegation skulle inrättas med anknytning till försvarsdepartementet.

Motståndsdelegationen

Regeringen gick på samma linje som utredningen. Inrättande av Delegationen för icke-militärt motstånd beslöts av riksdagen 1986. Förordningen med instruktion för delegationen trädde i kraft den 1 juli 1987.

Huvuduppgiften var att genom information och utbildning sprida kunskap om icke-militärt motstånd. Delegationen skulle också ge råd och rekommendationer till myndigheter och enskilda. I delegationen har ingått representanter för riksdagen, försvarsdepartementet, högkvarteret, kyrkan, folkbildningsorganisationer, fackliga organisationer, länsstyrelser, kommunförbundet, Överstyrelsen för civil beredskap m fl.

Delegationen genomförde föreläsningar och seminarier och lämnade kontinuerlig information till myndigheter och enskilda. Man tog fram och spred skriftligt underlag om civilmotstånd, motståndsrörelser, forskning, folkrätt, historiska händelser, utländska erfarenheter m m. Ett eget bibliotek upprättades. Broschyrer gavs ut. Artiklar publicerades i pressen. Kurser hölls för representanter för civilbefälhavarna, länsstyrelserna och kommunerna, frivilligorganisationerna m fl. Studiecirklar anordnades. Delegationen har med delar besökt USA, Norge, Danmark, Israel, Estland, Lettland, Litauen, Ryssland, Ukraina, Frankrike och England. Man har samverkat med professor Gene Sharp på *The Albert Einstein Institute* i USA och med *Centre for Non-Violent Action* i Litauen. Samverkan har också skett med försvarsmakten om "fortsatt strid".

Delegationen lades efter riksdagsbeslut ner den 30 juni 1994, varvid uppgifterna överfördes till Styrelsen för psykologiskt försvar.

Studier

När delegationen verkade genomfördes olika studier bl a vid Försvarets forskningsanstalt samt vid universiteten i Lund och Uppsala.

Vid Lunds universitet genomförde Bo Jönsson och Stefan Råhlander studien *Civil Resistance, The Shaping of a Civilian Defence and the Legal Aspects of Civil Resistance* (1992). I studien framfördes bl a följande kritiska synpunkter:

Historiska exempel visar vilken kraft som finns i ett civilt motstånd om det sköts väl och genomförs under de rätta omständigheterna. De flesta fallen har dock varit mer eller mindre improviserade. Om civilt motstånd ska kunna visa sin styrka, måste det vara väl planerat, organiserat och förberett.

Det civilbaserade försvaret (ett uttryck som bl a används av Gene Sharp) har inte uppmärksamrats särskilt mycket. Om denna försvarsform anses vara av något värde, borde den tas på mera allvar. De svenska politiska partierna har visat ringa intresse och den officiella attityden har varit misstänksam.

Folkrätten är vag när det gäller civilbaserat försvar. Den svenska regeringens inställning, att motståndsaktiviteter alltid måste följa folkrätten, skapar problem. Det är en förlegad uppfattning, menar författarna, att tro att den civile är en oskyldig åskådare i de internationella konflikterna. De svenska föreskrifterna bör göras klarare.

Jönsson och Råhlander menar till sist att det beror på brist på resurser att ingen har lyckats presentera det icke-militära motståndet på ett konkret sätt.

Fria kriget ("fortsatt strid")

Överbefälhavaren tog hösten 1992 upp frågan om förberett militärt motstånd inom besatt och ockuperat område.

Bakgrunden är försvarets nya operativa inriktning och den begränsade försvarsbudgeten. Det militära försvaret kan endast försöka bryta angriparens anfallskraft i en riktning och bestrida hans operationsfrihet i övriga riktningar. Mot bakgrund av försvarsbeslutets formulering att försvaret ska kunna fullföljas i alla former – militära som civila – ansåg ÖB att man borde vidta mer konkreta förberedelser än vad som hittills gjorts. En svensk modell för långvarigt motstånd med militär trupp inom ockuperat område i samverkan med ett icke-militärt motstånd borde utformas. Reglementen och andra bestämmelser för detta skulle vara öppna och inte hemliga.

ÖB begärde särskilt att man skulle klarlägga strategiska och taktiska principer, organisation, stridsteknik och officersutbildning. Förutsättningen var att försvarets vanliga materiel skulle användas; någon särskild anskaffning kunde det inte bli frågan om. Chefen för armén fick i uppdrag att utreda frågan.

En projektgrupp tillsattes, som bestod av en arbetsgrupp på sex personer (bl a Motståndsdelegationens sekreterare) och en referensgrupp om tretton personer. Projektgruppen presenterade sin utredning *Fortsatt strid på besatt eller ockuperat område* den 21 mars 1994.

Utredningens förslag

Projektgruppen föreslog följande definition på det nya begreppet fortsatt strid:

Fortsatt strid är en planlagd, organiserad strid, som genomförs med reguljära militära förband tillhörande försvarsmakten, inom besatt eller ockuperat område under lång tid i syfte att nå den operativa avsikten att försvåra angriparens verksamhet.

Det är svårt att hitta historiska exempel på fortsatt strid, menar projektgruppen. Däremot finns många exempel på väpnade motståndsrörelser som verkat på ockuperat område.

Projektgruppen menade att det fanns väsentliga skillnader mellan begreppen *strid på djupet*, *fria kriget* och *fortsatt strid*. Strid på djupet bakom fiendens linjer är planerad och organiserad som ett led i ansträngningarna att bryta fiendens anfallskraft. Fria kriget börjar när förband inte längre kan delta i den planlagda, organiserade striden, t ex därför att de blivit avskurna och hamnat bakom fiendens linjer. Så snart som striden åter kan samordnas med andra förband så upphör fria kriget.

Den fortsatta striden börjar när man inte längre orkar bryta angriparens anfallskraft eller hindra hans operationer. Det är planlagd strid på lägsta operativa ambitionsnivå. Man kan inte längre driva ut angriparen av egen kraft utan får nöja sig med att försvåra hans verksamhet. Stridsinsatserna ska främst sättas in under de skeden när angriparen besätter och ockuperar området. Efter det kommer ett skede då området är ockuperat. Hur länge det varar är svårt att förutse. Vi måste kunna hålla ut under mycket lång tid, kanske månader eller år.

Hur länge den fortsatta striden kan pågå blir beroende av hur vi kan utnyttja de resurser som finns på platsen. Någon tillförsel kan man inte räkna med. Fortsatt strid måste därför förberedas i fred, samordnas med icke-militärt motstånd och stödjas av det civila samhällets resurser.

Projektgruppen menar att vi har goda möjligheter att genomföra fortsatt strid. Vi har lärt oss utbilda förband i jägarstrid, vi har rätt materiel, terrängen gynnar oss och försvarsviljan är hög. Givetvis måste den fortsatta striden genomföras inom ramen för folkkrätten, även om det inte alltid är lätt att tillämpa den under en ockupation.

Ju större del av landet som ockuperas, desto svårare blir det att leda den fortsatta striden. Om hela landet ockuperas kan den politiska och militära ledningen ske från utlandet. Operativ och taktisk ledning måste genomföras med enkla metoder och en långsiktig uppdragstaktik. Ledningen kan behöva improviseras i ett kaotiskt läge. Grunden bör dock vara vår indelning i militär- och försvarsområden.

Det militära motståndet ska i första hand rikta sig mot angriparens militära förband, medan icke-militärt motstånd riktar sig mot angriparens administration. Det ska finnas samordning, men den måste begränsas till det absolut nödvändiga på grund av risker för upptäckt, förföljelse, infiltration m m. Några nya stridsmetoder föreslås inte av utredningen. Lämpliga mål är samma som vid strid på djupet och fria kriget, d v s fiendens ledning, underhåll och transporter. Risken för att civilbefolkningen kan utsättas för repressalier måste beaktas när man väljer mål, tid och plats.

Militärområden och försvarsområden bör ta fram alternativa planer för ledning och underhållstjänst under fortsatt strid. Utbildning i fortsatt strid bör ske vid alla förband, särskilt vid sådana som utbildar för strid på djupet eller i tätorter. Man bör också skapa en särskild resurs i form av miloersättningskompanier, där man samlar reservofficerare och jägarutbildade värnpliktiga som utgått ur fältförbanden. Särskilt ska man söka f d fallskärmsjägare.

Fortsatt strid bör ingå i utbildningen vid alla försvarets högskolor. Tyngdpunkten ska ligga på Krigshögskolans allmänna kurs, d v s den gemensamma delen av kompanichefsutbildningen. En ny utbildarkurs bör införas, som förbättrar befälens förmåga att lägga upp övningar i fortsatt strid och som även fångar upp de officerare som av olika skäl står utanför skolsystemet. Frivilliga befälsutbildningskurser föreslås också i ämnet.

Någon ny materiel ska inte skaffas. Man måste planera hur man ska lägga upp sådan materiel, som kan behövas för fortsatt strid. En översyn bör ske av en del lagar, som inte är helt anpassade för situationen.

Armén har huvudansvaret, men ämnet berör alla försvarsgrenar. Bestämmelser bör vara gemensamma för Försvarsmakten. De bör också kunna utnyttjas av andra totalförsvarsmyndigheter, frivilliga försvarsorganisationer m fl.

Avslutningsvis menar utredningen att fortsatt strid höjer totalförsvarets fredsbevarande effekt och försvarar för en angripare att ockupera Sverige. Fortsatt strid ska bidra till att en ockupation förr eller senare hävs.

Utredningen har varit på remissbehandling under 1994. Slutföredragning skedde för ÖB våren 1995. ÖB beslöt då att inte införa den av projektgruppen föreslagna termen fortsatt strid utan att man för dessa aktiviteter skulle tillämpa en utvidning av det tidigare välkända begreppet *fria kriget*. Ärendet är under behandling i Högkvarteret vad gäller bestämmelser för utbildning, reglementen m m.

Slutsatser

Avsikten med de historiska exemplen i denna bok är att visa under vilka förhållanden och i vilken miljö människor har tvingats att leva inom ockuperat område samt hur befolkningen har reagerat i olika sammanhang. Kraften och uthålligheten är stor och i vissa lägen obetvinglig hos motiverade människor, hos enskilda såväl som hos grupper och stora massor. Denna kraft bör tas till vara i det totala försvaret av vårt land om vi blir angripna.

Trots att i en del länder mycket hårda metoder tillgripits av ockupanten under lång tid, har folkets motståndsvilja inte brutits. Ockupantens motverkan har som regel stärkt motståndet och enigheten. Terror från ockupationsmakten har skapat ett psykologiskt tryck, som utlöst okontrollerbar vrede hos människor.

Deportationer av ledare och andra människor, avrättningar, våld och tortyr, svält, förbud, förändringar av livsmönster (kultur, språk, skola, religion m m), utsugning av landets tillgångar, invandring av ockupantens befolkning o dyl har inte medfört att folket har kapitulerat. Frihetslängtan har varit starkare än effekten av ockupantens åtgärder.

I alla ockuperade länder under det andra världskriget ställde folkets motstånd till svårigheter för ockupanten och minskade hans förmåga att nå sina mål. Detta motstånd avgjorde inte krigets utgång, men medverkade till att tyskarnas välde bröts. Det höll hela tiden försvarsviljan levande.

En avgörande fråga när man diskuterar ett icke-militärt motstånd är om ockupanten kan påverkas och hur det ska ske. Det beror inte minst på vad han har för syfte med ockupationen. Är syftet att utplåna en nation – som nazisterna ville med Polen – så har icke-våld marginell betydelse. En sådan ockupant låter sig inte påverkas. Det gäller för folket att hålla ihop för att åter ta till vapen när detta blir meningsfullt. I andra fall kan bruk av våld och vapen försvåra en på sikt oundviklig politisk lösning – som t ex när det gäller den israeliska ockupationen av Västbanken och Gaza.

För Sverige är det idag svårt att måla upp några trovärdiga hotbilder. Sedan lång tid tillbaka har dock det enda tänkbara hotet mot vårt land grundats på dess betydelse som tänkbart genomgångsland och basområde för fortsatta operationer. En potentiell angripare som är ute i det syftet vill naturligtvis binda så lite trupp som möjligt i Sverige – varje soldat behövs på annat håll. Om angriparen får klart för sig att detta inte är möjligt utan att han först måste kämpa ner ett konventionellt invasionsförsvar och därefter får ett långvarigt, pyrande motstånd på halsen – både i form av gerillaliknande militära aktioner och motstånd av icke-militär karaktär – så borde sannolikheten öka för att han avstår från angreppet.

Om angreppet ändå genomförs och delar av landet trots allt ockuperas bör det fortsatta motståndet sträva efter att försena fienden så länge som möjligt, binda så mycket truppstyrkor som möjligt och mobilisera stöd i utlandet. På så sätt åstadkommer man mest skada för den som angripit Sverige med syftet att skaffa baser här och att marschera igenom landet. Ju längre man håller ut desto större blir trycket på ockupanten att ge upp företaget.

I riksdagsbesluten om totalförsvarets mål och inriktning är det klart utsagt att kampen ska fortsätta inom ockuperat område. En angripare ska veta att han kommer att möta hela det svenska folkets samlade fiendtlighet och vara utsatt för den tills vår frihet och självständighet har återvunnits. Om det blir strid ger vi aldrig upp!

Svenska folkets försvarsvilja i fred är stark. Enligt Styrelsen för psykologiskt försvar och dess föregångare Beredskapsnämnden, som gjort undersökningar om detta sedan 1952, så har praktiskt taget hela tiden tre svenskar av fyra ansett att vi ska bjuda väpnat motstånd mot angrepp utifrån, även om utgången ter sig oviss.

Icke-militärt motstånd beordras inte med stöd av pliktlagar. Den uppstår spontant hos folket. Varje människa kan välja om han/hon vill vara med, på vad sätt och när. Insatserna kan variera vid olika tidpunkter. Folkrättsliga bestämmelser ska följas. Men folket har ingen lydnds- eller lojalitetsplikt mot ockupanten.

Folkets motstånd har utvecklats på samma sätt i olika länder vid olika tidpunkter. Landet besattes och ockuperades. Motståndsgrupper bildades spontant, som började genomföra oförberedda, improviserade och illegala aktiviteter. Det tog lång tid att organisera ett samlat och effektivt motstånd. Denna tid kan förkortas genom förberedelser i fred.

Hur en eventuell okkupation av Sverige – helt eller delvis – kan gestalta sig kan man bara spekulera över. Men genom planering och mentala förberedelser hos folket kan motståndet börja tidigt och bli effektivt. Planering och förberedelser hjälper också till att undvika de fallgropar som finns för motstånd, som uppstår spontant och utan sanktion från statsmakterna: konkurrerande, politiserande och ideologiskt splittrade motstånds rörelser, desperata aktioner utan hänsyn till civilbefolkningens säkerhet, enskilda som tar till oberättigat våld, osv. I de historiska exemplen omnämns flera sådana fall.

Rekommendationer för Sverige

Fortfarande anser en del i Sverige att det är defaitistiskt att framhålla att vi kan bli besatta och ockuperade. Det är väl ändå realistiskt att inse att så kan ske. Enligt andemeningen i det senaste försvarsbeslutet så bör vi vara beredda att fortsätta kampen i alla former, civila som militära. Då bör vi också tänka på och planera för hur det ska gå till.

Ett icke-militärt motstånd har debatterats under lång tid. Bl a har dessa debatter, utredningar, riksdagsuttalanden och inte minst Motståndsdelegationens arbete lett fram till att ur seriös diskussion mönstra ut den radikalpacifistiskt färgade idén om att det militära försvaret skulle kunna ersättas av ett icke-våldsförsvaret baserat på civilmotstånd. Vidare har debatten och arbetet visat att ett icke-militärt motstånd kan vara ett värdefullt komplement till de väpnade styrkorna, särskilt för mindre stater. De nu aktuella tankarna kring fria kriget visar att man på svenskt militärt håll tar detta på allvar.

Det kan aldrig bli fråga om att bygga upp en administration eller fredstida ledning för icke-militärt motstånd. Ett sådant måste anpassas till situationen och improviseras när det gäller. Vad som bör göras i fredstid i Sverige är framför allt att ta tillvara andras erfarenheter och att bygga upp en mental beredskap.

För Sveriges del vill författaren göra följande rekommendationer:

- * Totalförsvaret består idag av en militär del och en civil del. Det borde framgå av organisationsstrukturen att ett icke-militärt motstånd, som omfattas av hela det svenska folket, ingår i totalförsvaret.
- * Överväganden och beslut angående ett icke-militärt motstånd bör ingå i försvarsutredningar, regeringens propositioner, försvarskommitténs betänkanden och riksdagens beslut.
- * Civila totalförsvarsmyndigheter bör känna ett större ansvar för ett icke-militärt motstånd och inlemma det i sin krigsplanläggning och i de spel som genomförs på alla nivåer.
- * Motsvarande gäller för Försvarsmakten. Även i militära sammanhang bör samverka med ett icke-militärt motstånd tas med i utbildning, reglementen, spel osv.
- * Vi bör fortsätta att studera ockupationens miljö. Hur har ett icke-militära motstånd genomförts i olika länder och under skilda premisser? Vad har motståndet resulterat i? Vilka följder och motåtgärder har det inneburit? Mot bakgrund av detta kan sedan en förnyad diskussion tas upp om hur ett svenskt icke-militärt motstånd ska utformas och vilka förberedelser som bör göras i fred.

- * Information och utbildning kring icke-militärt motstånd bör fortsätta i samverkan med myndigheter, organisationer och enskilda. Målet är främst att sprida kunskap och att mentalt förbereda människor.
- * Vissa förberedelser kan göras redan nu mot bakgrund av de kunskaper och erfarenheter som samlats. Under militär ledning genomförs t ex utbildning vid Frivilliga Radioorganisationen (FRO) om hur man bygger upp ett samband för ett icke-militärt motstånd. Arbetet kring ett utvidgat begrepp rörande det fria kriget kan säkert ge idéer till motsvarande utbildning på fler områden.

*Råd från Centret för icke-våldsförsvaret i Republiken Lettlands
Högsta Råd till det lettiska folket i händelse av en kupp.*

Försvara Ditt Land!

Vad ska Lettlands patrioter göra i händelse av en kupp?

Letter och alla patrioter i Lettland! Processen att återupprätta Lettlands självständighet är i fara. Den hotas av en kupp, förberedd av Sovjetunionens militärer och kommunister. Alla villiga människor kan genom aktivt motstånd hindra att deras planer genomförs. Det beror därför nu på oss alla, på var och en, om vi ska kunna försvara den frihet som vi redan har vunnit och den nya demokrati som vi planterat och fortsätta vår väg mot Lettlands fullständiga frihet.

Det finns ingen anledning att känna hopplöshet eller förtvivlan vid mötet med motståndarens militära överlägsenhet. Kom ihåg, att livet visar att kommunism och diktatur inte har någon framtid. Dagens kuppmaakare har inte heller någon framtid. Den olagliga regimen är dömd att förr eller senare misslyckas.

Republiken Lettlands centrum för icke-våldsförsvaret har utarbetat grundläggande principer för statens försvar, som ger en möjlighet att försvara oss med icke-våld mot en beväpnad kupp.

Grunderna för ett sådant försvar är att inte samarbeta med en fiende (eller en inkräktare som vill ta makten), lojalitet mot riksdag och regering samt statens (Republiken Lettlands) lagar och traditioner, vägran att foga sig i de krav, som fienden framför under militärt och politiskt tryck, att inte erkänna och att ignorera fiendens lagar och myndigheter och att sträva efter understöd, förståelse och hjälp från omvärlden.

Metoderna för ett icke-våldsförsvaret är öppen civil olydnad mot fiendens bestämmelser, påbud och lagar, sabotage mot dessa bestämmelser och påbud, olydnad i lönnedom, att ingripa i (eller försöka fördröja) motståndarens verksamhet med medel som inte riskerar någons liv (barrikader, mänskliga kedjor o s v), olika slag av icke-våldsposter, demonstrationer, strejker, bojkott, att förmedla information (även att förstöra eller ändra information av betydelse för fienden), att söka övertyga fienden genom individuella protes-

ter, protestbrev eller telegram, att demonstrera ohörsamhet mot lagar och dekret, att demonstrativt lämna arbetsplatsen osv.

Centret för icke-våldsförsvaret samordnar det gemensamma nationella försvaret på tre nivåer: statliga institutioner, organisationer och företag; offentliga organisationer, självständiga institutioner och företag; samt slutligen på nivån personligt initiativ. Råden i Försvaret Ditt Land är avsedda för varje patriot i Lettland under den avgörande kampen.

Kapitel 1: Hur ska man agera i början av en kupp?

1. Följ alla direktiv som ges av Högsta Rådet och centret för icke-våldsförsvaret. Om direktiv saknas, följ FPL:s och andra motståndsanslagens rekommendationer samt de grundläggande principerna för icke-våldsförsvaret i Republiken Lettland.
2. Lyd inte några order, dekret eller krav från ockupanten.
3. Var försiktig, så att inga viktiga allmänna eller personliga upplysningar faller i ockupantens händer.
4. Ta aktiv del i försvarsarbetet, liksom i proteststrejker, möten och alla andra aktioner, som initieras av Högsta Rådet och centret för icke-våldssaktioner, liksom av PFL, NTML och andra motståndsanslag.
5. Uteslut provokationer. Provocera inte fienden till väpnad konflikt. Försök övertyga honom om att kravet på Lettlands självständighet är riktigt. Behandla inte sovjetsoldaterna med hat eller förakt. Kom ihåg att många av dem är representanter för förtryckta folk och att det inte råder brist på demokrater och förespråkare för frihet ens i Ryssland. Vädja till soldaterna att ta folkets parti eller lämna sitt förband.
6. Skriv brev till vänner och bekanta i Sovjetunionens republiker och i utlandet och förklara vad som pågår.
7. Fotografera, filma och anteckna händelser, bevara erhållna flygblad och andra slags meddelanden.

8. Hjälp till att distribuera olika slag av fosterländskt informations- och propagandamaterial (tidningar, upprop, flygblad m m) både till landets försvarare och till fiendens personal och anhängare, likaså till utläningar. Hjälp till att rita posters, slogans, symboler på väggarna, trottoarerna och gatorna. Gör allt för att stärka kampviljan hos Ditt folk. Gör fienden medveten om den.
9. Försök att överallt störa fiendens rörelser och deras försök att hitta vissa platser, institutioner och personer. Hjälp dem inte! Visa inte rätt väg! Ta ner och ändra vägvisare och skyltar med gatunamn, namn på platser och institutioner eller andra upplysningar.
10. Skydda Dina egna och andras barn. Berätta sanningen för dem om vad som pågår.
11. Gå igenom Dina anteckningar och andra papper, även brev, och se om de innehåller uppgifter, som kan leda till åtal om Du blir undersökt. Göm eller förstör adresser, brev och dokument som kan användas av fienden för att öva påtryckningar på andra lettiska patrioter.
12. Om Du blir arresterad, kom ihåg att inte ge några som helst sanna upplysningar, inte ens sådana som gäller vardagshändelser. Så snart Du börjar bli ärlig kan fienden utskilja när Du talar sanning eller inte. Det blir lättare för honom att få Dig att erkänna. Svara inte på frågor. Du ska veta att konspiratörer inte har någon laglig rätt att förhöra Dig eller kräva någonting av Dig.

Kapitel 2: Hur ska man agera efter det att en kupp genomförts?

1. Ta aktiv del i alla motståndsverksamheter, som är initierade av Högsta Rådet, centret för icke-våldsförsvaret, PFL, NTML och andra motståndorganisationer. Ta initiativ till aktiviteter tillsammans med Dina vänner eller på egen hand.
2. Lyd endast Republiken Lettlands lagar samt den lagliga regeringens bestämmelser, dekret, instruktioner osv. Ignorera de nyligen inrättade myndigheterna och deras tjänstemän.

3. Om ockupanten har satt Din institution under övervakning, fortsätt Ditt arbete (om Du inte uppmanats att strejka) men stoppa den verksamhet som är mot statens och Lettlands folks intressen. Om sådana aktioner är omöjliga och Du inte kan dela upp arbetet eller göra sabotage, lämna Ditt arbete i en sådan institution.
4. Göm eller hjälp på annat sätt de människor vars frihet och liv är i fara: politiska aktivister, statsmän, unga män som kan kallas in till armén m fl.
5. Fortsätt att distribuera informations- och propagandamaterial. Om möjligt, sätt upp slogans och symboler på platser där de syns tydligt.
6. Hjälp varandra, glöm triviala motsättningar och antipatier. Kom ihåg att vi alla har ett gemensamt mål – Lettlands frihet! Se noga till att ingen försvinner under en tid av förtryck. Hjälp de familjer där någon har blivit dödad eller arresterad eller som lider nöd. Samla upplysningar om förtryckta människor och ge dem till offentliga organisationer.
7. Gå inte under några förhållanden med på att arbeta för fienden. Avböj förmånliga förslag om arbete från den kriminella regimens institutioner, även om arbetet inte är direkt förbundet med statlig kontroll eller ideologi. Det är bättre att finna arbete i industrin eller jordbruket.
8. Vänd Dig ifrån och sluta träffa människor som kollaborerar med ockupanten. Behandla dem med medlidande, men utan fientlighet. Låt dem förstå, att det fortfarande är möjligt för dem att välja folkets sida.
9. Förlora inte mod och beslutsamhet. Uppmuntra andra, var tolerant, osjälvisk och stötta varandra. Bara på det sättet kan segern vinnas.
10. Glöm inte barnens säkerhet. Skydda dem mot lögnen. Om Dina barns skola kommer under ockupantens inflytande, skicka dem någon annanstans. Om det inte går, håll dem hemma.

11. Delta inte i något fall i politiska eller ideologiska möten som organiseras av fienden och särskilt inte i något slag av val eller folkomröstning.
12. Ge inget stöd till tjänstemän varken i ockupantens ledning eller i olika samarbetsregimer, även sådana där förutvarande patrioter skulle delta.

Kapitel 3: Hur ska man agera i en situation av förlängt förtryck (under en olaglig regim, fientlig mot den lettiska staten och det lettiska folket)?

1. Fortsätt att endast lyda den lagliga statsledningen (riksdag, regering) eller den provisoriska ledningen, om så sådan fått laglig befogenhet att arbeta i en nödsituation. Om det inte finns någon laglig ledning, följ de direktiv som motståndsrörelsens ledare ger och icke-våldsförsvarets grundläggande principer. Följ endast Republiken Lettlands lagar.
2. Tillåt inte att människor sjunker in i apati och hopplöshet. Övertyga dem, så att striden mot förtryckarna fortsätter.
3. Om en öppen kamp är omöjlig, gå under jorden och fortsätt aktivt motstånd i former som ses och märks av människorna varje dag: publicera tidningar och tidskrifter, sänd radioprogram (om möjligt även TV-program) från hemliga sändare, distribuera flygblad, sätt upp affischer, skriv slogans och appeller på väggarna, bär fosterländska symboler, häng ut nationsflaggan osv.
4. Hindra och avbryt all slags produktion och ekonomisk aktivitet i former som inte hotar människoliv eller hälsa.
5. Gå under inga omständigheter med i – och hindra andra att gå med i – fiendens organisationer av politisk, allmän eller kulturell natur. Acceptera inte deras ideologi och delta inte i deras lögnaktiga agitation, propagandakampanjer eller sociala aktiviteter.

6. Det finns många fler former av symboliska protester: vägra demonstrativt att ta emot kommunisternas belöningar och hederstitlar, förstör Sovjetpass, gå ur olika allunionella föreningar, kasta ut böcker skriva av författare som samarbetar med den kriminella regimen, bär fosterländska märken, använd färgerna i nationsflaggan i Din klädedräkt, vägra att skaka hand eller tala med dem som samarbetar med fienden, bojkotta kulturella aktiviteter, ändra gators och platsers namn på gatskyltar, lägg blommor vid monument (även om dessa skulle vara borttagna), sjung fosterländska sånger och folksånger, vägra att stå upp när ockupantens nationalsång spelas, med mera.

Fortsätt motståndet i alla möjliga former! Kom ihåg: varje form av kamp är bättre än passiv eftergivenhet och feg underkastelse för fienden!

Denna uppsats presenterades på ett seminarium anordnat av Styrelsen för psykologiskt försvar tillsammans med Centre for Non-violent Action i maj 1994 i Vilnius. Edmundas Ganusauskas är journalist på Litauens största dagstidning "Lietuvos Rytas". Hans speciella stil och värdeomdömen återges här utan ändringar, eftersom de ger en stark lokalfärg åt texten. Den har översatts via engelskan.

Massmedier under angrepp

Litauen januari 1991

av Edmundas Ganausauskas

Den sovjetiska aggressionen i Litauen i januari 1991 följde ett välkänt mönster. Den var i första hand riktad mot det fria ordet. De första kulorna, som avfyrades av ockupanterna perforerade väggarna i Pressens Hus, där alla de 18 våningsplanen hyste hyresgäster från nästan alla litauiska dagstidningar. Skott från Vasilij Kustrios automatkarbin träffade i huvudet på den 18-åriga studenten Vytautas Lukshys. Kustrio var ställföreträdande chef för stormtrupperna från Pskov och befordrades efter den militära operationen i Vilnius. Det var alltså här vid Pressens Hus, som de litauiska frihetskämparna utgöt sitt första blod.

Fönsterglasen splittrades av stridsvagnseld. Soldaterna slog och knuffade undan de människor, som rusat till från grannskapet för att försvara Pressens Hus, och bröt sig in i byggnaden. Efter en liten stund slängdes journalisterna ut på gatan till ackompanjemang av svordomar. De fick inte med sig några personliga tillhörigheter. De flesta var utan överrock. Soldatstövlar slog upp de låsta dörrarna till kontoren.

Efter några minuter var korridorer och kontor i Pressens Hus fulla av utrivna böcker, manuskript, sönderslagen fotoutrustning, arkiv. Vi tog det som en personlig förolämpning. En journalists arbetsplats innehåller ju inte bara de saker han omedelbart behöver. Hans arbetsbord och dess lådor är fyllda med högar av osorterade papper, fyllda almanackor, anteckningar och pennstumpar – så ser den värld ut där en journalist för det mesta lever. Till denna plats går en mängd trådar som, likt fjällbäckar, förbinder honom med andra människor, upprätthåller hans inspiration och hjälper honom att överleva de stunder av tristess, som ofrånkomligt drabbar varje journalist. Några ord från den okända läsaren, som säger att ditt arbete inte är meningslöst, kan återge

hoppet. Kanske det låter alltför sentimentalt, men sådana känslor kan hjälpa till att förstå vår sinnesstämning under dessa dagar.

Efter att ha förlorat Pressens Hus samlades samma dag journalister från tretton redaktioner för att förbereda tryckningen av den historiska utgåvan av *Oberoende Litauen*; dess första och sista. Tidningens ledare förklarade:

Vi, publicister och journalister från Litauens olika tidningar deklarerar att vi ska göra allt vad vi kan för att Litauen och dess folk inte ska sakna objektiv information under dessa svåra dagar. Målsättningen i vårt yrke är att vara i centrum av de dramatiska händelserna och att tala om hela sanningen. Genom att publicera en gemensam tidning "Oberoende Litauen" på de litauiska, ryska och polska språken, inbjuder vi alla litauer av god vilja att förena sina krafter.

Detta är inte rätt tid för att visa ambitioner eller att anklaga varandra. Sammanbitenhet, allvar och värdighet är de enda vapen med vilka vi kan stå emot ockupantens brutala styrka...

Tidningen *Oberoende Litauen* skickades till människorna vid Frihetstorget nära parlamentet, vid TV-tornet och vid det statliga radio- och TV-huset på Konarskigatan. Under den här tiden höll människor vaka i närheten av dessa byggnader, dag som natt. Det behöver inte förklaras vad det trycka ordet betydde för dem.

Låt oss gå före i utvecklingen. *Oberoende Litauen* kom ut i en enda utgåva. De flesta redaktioner tog snart reda på hur och var de kunde trycka sina egna tidningar. Den enda dag som den största litauiska dagstidningen *Lietuvos Rytas* missade utgivningen var just 12 januari. Under de första dagarna av den sovjetiska aggressionen trängde vår redaktionspersonal ihop sig i två små rum. När papperslagren ockuperades blev tidningen utan såväl papper som tryckeriresurser, eftersom pressarna i Pressens Hus svarade för tryckningen av nästan alla litauiska dagstidningar.

Tryckeriet *Spindulys* lånade papper till vår tidning och dess personal lovade också att svara för tryckningen. Regeringen gav också papper från sina reservförråd.

Lietuvos Rytas går normalt i tryck omkring klockan 5 på morgonen. Under dessa dagar kontrollerades alla större vägar av sovjetsoldater, varför vårt folk fick köra runt på smågator. Samtidigt blev *Lietuvos Rytas* en kvällstidning. Den levererades i Vilnius omkring 4-tiden på eftermiddagen.

Redaktionen hade lämnats inte endast utan lokaler, datorer och annan utrustning utan också utan pengar. Emellertid fick vi in en del medel när barnen, som sålde en del av upplagan på gatorna, levererade inkomsterna till redaktionen. Vårt första inköp var en liten transistorradio av märket VEF, som vi köpte för att höra de nyheter, som utsändes av våra kolleger på den litauiska radion.

En mängd utländska journalister flockades till vår redaktion. Vi publicerade deras tankar och bytte information. Det var ett ytterligare sätt att göra händelserna i Litauen mer kända i omvärlden.

Under dessa januaridagar hungrade folk efter information. Man kunde se *Lietuvos Rytas* hängande på anslagstavlor eller tejpade på fönstren till olika kontor, där folk kunde läsa den.

Men låt oss återvända till kvällen före den Blodiga Söndagen. Den 12 januari kallades litauiska journalistförbundets verkställande utskott till möte. Trots blockerade vägar kom ledamöter från de avlägsnaste delar av Litauen. Efter mötet, som bestod av en lägesbeskrivning och några beslut, stannade de flesta av journalisterna i Vilnius. De ville bevittna de kommande händelserna och förstärka leden av frihetskämpar.

Denna lördageftermiddag hölls två presskonferenser, utan att någon inbjudan gått ut. I den byggnad, som hörde till kommunistpartiets centralkommitté, träffade journalisterna ledamoten av den spöklika Nationella räddningskommittén J. Jarmalavicius, som på den tiden ledde kommunistpartiets ideologiavdelning. Han förklarade att "det historiska ögonblicket för att ta makten redan hade inträffat".

"På vilket sätt ska ni ta makten?" frågade den engelske journalisten Grant Gusakov, korrespondent för den ryska dagstidningen *Moskovskije Novosti*. Han frågade också partiideologen om armén handlade på kommunistpartiets direktiv.

Samtidigt talade generalerna vid sovjetgarnisonens officersmäss om var skåpet skulle stå. "Militär egendom, inklusive kommunistpartiets centralkommittés byggnad, måste höra till officerarna", sade Vilniusgarnisonens kommandant general V. Uchoptchik.

Både kommunistideologens svaghet som denna tes, formulerad av generalerna, skulle ha verkat tragikomiska, om det inte hade varit för det våld som samma journalister hade bevittnat vid Pressens Hus. Vad de däremot inte sett var den militära uppladdning, som skulle ha avslöjat att man kunde vänta sig återkommande aggressivitet från sovjetarmén.

Moskvajournalister kunde gå in i partibygnaden, där det kommunistiska partiets toppar hade gömt sig och där den sovjetiska arméns förberedelser var väl kända, mycket lättare än deras inhemska kolleger. Det var dock inte bara de kommunistiska lackejerna från TASS som slapp in för att förse sig med den information som de behövde för sin lögnpropaganda. Topparna i kommunistpartiet kunde inte veta vem som var vem i den månghövdade skaran av Moskvajournalister. Därför kunde företrädare för den demokratiska pressen smyga in också. De lyckades med knepet att vaska fram grundläggande fakta ur partifunktionärernas demagogi.

Ett exempel. Två korrespondenter för dagstidningen *Komsomolskaja Pravda*, A. Krainij och D. Muratov, som rapporterade bakgrunden till januarihändelserna i Litauen mycket professionellt, avslöjade det faktum att de så

kallade "arbetarenheterna", som deltog i anfallet på TV och radio-lokaliteter, i själva verket bestod av sovjetiska officerare i civila kläder. Det bör nämnas att journalisterna grävde fram en mängd fakta som senare användes av rättsväsendet, när detta prövade januarihändelserna i Litauen.

När anfallet på radio- och TV-lokaliteterna började var det etermediejournalisternas tur. Nyheterna om sovjetiska trupprörelser, som folk rapporterade till det litauiska parlamentets informationsavdelning, till *Sajudis* (folkfrontens) högkvarter och till den litauiska radion och televisionen, sändes omedelbart. Kanske har ansiktena på TV-hallåor och journalister aldrig varit så nära och kära för det litauiska folket som under dessa dagar. När, om inte då, var det sådan förväntan på radiorösterna? I de flesta fall kunde inte folk sluta ögonen utan att åtminstone ha en liten radiomottagare vid sin sida. Det verkade som om radio- och TV-journalisterna i dessa de svåraste av dagar hade sina händer på Litauens puls och att dessa livsryckningar fortplantades till varje litauiskt hem och vidare ut i vida världen som ett rop på hjälp.

Programmets ordinarie rytm var redan störd, men ingen brydde sig om detta. Ibland verkade det som om den vanliga TV-publiken i Litauen hade försvunnit. Däremot hade alla TV-apparaterna på, i väntan på nyheter. Den 12 januari 1991 började den första TV-utsändningen klockan 6 på morgonen och varade till sent på natten – till den tid då sovjetsoldaterna tvingade sig in i studion.

Förvisso kände sig radio- och TV-folket upplyfta av att de var i händelsernas centrum. Man får dock inte glömma att en mängd redigerare, kameramän och tekniker arbetade sida vid sida med dem. Även de som skulle haft ledigt stannade på sin arbetsplats eftersom de kände en hotande fara. Några av dem passade på att gömma videoinspelningar och andra värdesaker. Många stannade på sina arbetsplatser därför att de trodde att de kunde göra nytta där på något sätt.

Några TV-tekniker kom på den goda idén att dra ut en stationär kamera i korridoren. De lämnade den vid dörren till det centrala kontrollrummet och ockupanterna, som letade efter något sätt att stänga av sändningen, odödliggjorde sig själva på videobandet. Hela Litauen och sedan hela världen kunde bevittna soldaterna från KGB:s specialförband Alfa mitt under själva anfallet.

Åtta minuter i två på morgonen kunde radio och TV rapportera om militärförbanden som grupperades på Konarskigatan och om de första skotten som avlossades. Speakern i radio började tala så övertygande och suggestivt att orden verkade komma direkt från hennes hjärta och bilda en dom över aggressionen.

Prövningens tid har kommit. Skotten smäller vid radio och televisionscentret. Sovjetunionen, som använder hela sin styrka och lömskhet, trampar på vår

frihet och värdighet på samma sätt som under året 1940. Ockupanterna kommer in i våra hem...

Några minuter senare:

Ni måste höra skotten själv... Vi kan fortfarande prata, vi är fortfarande vid liv. Vi kommer inte att lämna studion, trots att de bestaliska ockupanterna stormar... Ni kan höra skriken... De bryter ner våra dörrar. Vi ska prata så länge vi lever. Vi är här. Detta är Radio Litauen...

Det var den litauiska radions sista minuter. Som tur var började radiostationen i Kaunas att sända några minuter senare och den skräckinjagande tystnaden i etern bröts av följande ord, som då verkade som ett mirakel:

Hallå! Detta är Radio Litauen! Detta är Radio Litauen! Vi meddelar att den litauiska radions sändningar stoppats av brutal militär styrka. Vi meddelar detta till folken i Litauen, i Europa och i hela världen. Tystnaden och de främmande rösterna i etern betyder inte att vi ger upp våra mål...

Världen hörde att det var Kaunas. Men alla förstod inte tydligt vad som höll på att hända. Tidigt på morgonen fick vi ett samtal från Tyskland: "Var snälla och förklara vad som står på. Vi har hört att den litauiska radion och televisionen har blivit ockuperade, men vi hör Radio Litauen."

Den litauiska televisionen höll ut längre. Ockupanterna smög redan omkring i TV-husets korridorer, när Vytautas Landsbergis talade till det litauiska folket från parlamentet, där två OB-enheter sände. TV-fotografer hade förresten riggat upp sina kameror i parlamentsbyggnaden så att de kunde täcka ett anfall från utsidan. Andra kameror visade vad som hände i lobbyn och i sessionssalen, som fylldes av oroliga deputerade.

De sista sekvenserna, som visades av den litauiska televisionen, visar hur soldaterna från KGB:s stormtrupper smyger i korridoren mot det centrala kontrollrummet och känner på dörrhandtagen. Bilden avbröts för flera minuter och blinkade sedan till och från. Därefter slutade Vilnius TV sändningarna för ganska lång tid framåt.

Kaunas försökte väcka liv i den litauiska televisionen såväl som i radion. Det tog flera minuter för Kaunas TV att komma ut i etern. Det verkade lika överkligt som många andra saker under dessa ödesdigra dagar. Den första gruppen journalister gav sig iväg mot Kaunas samma natt för att hjälpa sina kolleger. De gav sig iväg som de gick och stod – utan pengar eller ombyte – och stannade och arbetade där i åtskilliga dagar.

En sorts radio- och TV-stab skapades på Journalistförbundet i Vilnius. Journalisterna tog personliga risker genom att föra ut videokassetter med material om aggressorernas våld ur landet. Samma natt fördes videomateria-

let på olika kanaler ut till Minsk, St Petersburg, som då fortfarande hette Leningrad, och även till väst. De upprörande videosekvenserna visades i alla europeiska TV-kanaler.

Redan på kvällen före de ödesdigra händelserna försökte några journalister ta sig in på sovjetiska militärbaser under stor personlig risk. Många fick lida. Senare följde de pansarbilarna, som rörde sig på Vilnius gator mot de objekt som skulle stormas, samt skyndade sig att filma de mest tragiska händelserna i detta hemska drama. De ödesdigra händelserna videofilmades av litauiska journalister sida vid sida med finska, norska, franska, danska och spanska kolleger. Sverige, Storbritannien och Tyskland ställde upp med två TV-bolag var. Atskilliga TV-bolag från USA och Japan var också verksamma i Litauen. De flesta filmare förlorade sina videokameror, som togs i beslag av sovjetsoldaterna. Den svenska kanalen TV 1:s lånade utrustning blev kvar i det ockuperade TV-centret. Hans Steinfield, en norsk TV-journalist, fick lida svårt. Inte bara det litauiska folket kommer ihåg hans fina reportage om stormningen av Pressens Hus. Sovjetsoldater slog brutalt ner den spanske TV-filmaren Miguel Amegui.

Händelserna på natten den 13 februari visade på en mängd ovanliga sätt att vidarebefordra information. Några exempel: i vissa fall ringde journalister utlandssamtal från vanliga privatlägenheter nära parlamentet. De få telefonlinjerna till parlamentet var upptagna dag och natt. Telefonerna i parlamentets informationsavdelning gick varma – parlamentet talade med hela världen på en mängd olika språk om sovjetarméns övervåld i Litauen. Information som togs emot per telefon gick ofta direkt ut i eteren. Folk försökte förmedla så mycket information som möjligt på en gång – man kunde ofta se människor prata i två telefoner samtidigt. Det verkade under dessa dagar som om en ändlös ström av information kunde framskapa ett slags trygghet för oss, ge oss en viss säkerhet. Journalister struntade i alla diplomatiska och sociala umgängesregler och drog sig inte för att väcka sina länders ambassadörer per telefon i deras Moskvaresidens.

Hela stora världen, till halsen i sina egna bekymmer och fortfarande med respektfullt förhållande till det sönderfallande sovjetimperiet, hörde och såg Litauen. Stormakternas ledare försökte diplomatiskt att påverka höjdarna i Kreml. Som jag ser det, så beror det faktum att världen förmåddes till viss handling, till stor del på en viktig omständighet – att alla journalister utförde sina yrkesmässiga och mänskliga plikter ärligt och utan att tveka.

Litteratur

- Berends, Ellen; Schmid, Alex, P. Soviet Military Interventions Since 1945. C.O.M.T Research Report no. 17, State University of Leiden, 1984/85
- Bergfeldt, Lennart. Civilmotstånd. Vision och verklighet. Pax förlag. Malmö, 1990
- Bergfeldt, Lennart. Experiences of Civilian Resistance. The Case of Denmark 1940-1945. Doktorsavhandling, utgiven av författaren. Växjö universitet, 1993.
- Bergfeldt, Lennart. Verkligheten bakom "Hemliga armén". En studie om historiska motståndsrörelsens struktur. Underlagsrapport FOA 14, D 10109, Försvarets forskningsanstalt, Stockholm, 1988.
- Besaettelsen of frihedskampen 1940-45. Hvem – Hvad – Hvor. Danmarks frihedsmuseum, 1993
- Bring, Ove. Folkrätt för totalförsvaret. En handbok. Fritzes, Stockholm, 1994.
- Civilt försvar. Överstyrelsen för civil beredskap, Stockholm, 1991.
- Civil Resistance. Lunds universitet, 1992.
- Eglitis, Olgerts. Nonviolent Action in the Liberation of Latvia. Monograph Series No 5, The Albert Einstein Institution, MA., 1990.
- Ett modernt försvar. Försvarsbeslutet 1992. Försvarsdepartementet, Stockholm, 1993.
- Folkrätten i krig, SOU 1984:56
- Foot, M. R. D.. SOE in France. An Account of the Work of The British Special Operations Executive in France 1940-1945. His Majesty's Stationary Office, London 1966.
- Fortsatt strid på besatt eller ockuperat område. Utredning på uppdrag av ÖB. Pg Fortsatt strid, 1994-03-21. Stockholm.

- Fredholm, Lars. Motstånd mot stormakt. En analys av det civila motståndet i Norge. FOA PM 55:138, Försvarets forskningsanstalt, Sundbyberg, 1989.
- Förordning med instruktion för Delegationen för icke-militärt motstånd, SFS 1987:199.
- Gjelsvik, Tore. Hjemmefronten. Liber 1979.
- Gjems-Onstad, Erik. Psykologisk krigføring i Norge. Durham – hemmelige operasjoner i Trøndelag mot tysk okkupasjonsmakt 1943-45. Sollia forlag, Oslo 1981.
- Gleditsch, Nils Petter. Kamp utan vapen. Prisma, Stockholm 1971.
- Gustafsson, Gunnar. Ockupation – Befrielse. Hur? Forsvar i nutid, Centralförbundet Folk och Forsvar, Stockholm, 1987.
- Hahlweg, Werner. Gerilla – krig utan fronter. Prisma, Stockholm 1968.
- Handledning lokal samverkan, HLSV. M 7749-704502, Överbefälhavaren, Stockholm, 1989, ny utgåva 1993.
- Hedtjärn, Tryggve; Höglund, Bengt; Liedén, Lennart; Liedén, Åsne. Fredspolitik/Civilmotstånd. Aldus/Bonniers, Stockholm 1969.
- von der Heydte, Friedrich August. Modern Irregular Warfare. New Benjamin Franklin House, New York 1986.
- Holst, Johan Jörgen. Civilian-Based Defence in a New Era. Monograph Series No 2, The Albert Einstein Institution, Cambridge, MA., 1990.
- Icke-militärt motstånd. Seminarieuppgift. Förvarshögskolan, Stockholm, höstkursen 1990.
- Jerkeby, Stefan och Karlsson, Jan Ch. Drivkrafter bakom handlingar under ockupation, FOA rapport C 50095-5.3, Försvarets forskningsanstalt, Sundbyberg 1992.
- Jönsson, Bo och Råhlander, Stefan. Civil Resistance. The Shaping of a Civilian Defence and the Legal Aspects of Civil Resistance. University of Lund, Faculty of law, September 1992.

Kompletterande motståndsformer. SOU 1984:10.

Motstånd inom ockuperat område. Delstudie vid Militärhögskolan, Stockholm, 1990.

Motstånd mot en stormakt. Enskild utredning vid Militärhögskolan, Stockholm, 1990.

Laar, Mart. War in the Woods. Estonian Struggle for Survival 1944-56. The Compass Press, Washington, D.C., 1992.

Motståndet i Tjeckoslovakien 1968. Metoder och erfarenheter. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, Stockholm 1969.

Nordberg, Erkki. The Baltic Republics. A Strategic Survey. Finnish Defence Studies No 6, National Defence College, Helsingfors 1994.

Om kriget kommit. Förberedelser för mottagande av militärt bistånd 1949-1969. Betänkande av neutralitetspolitikkommisionen, SOU 1994:11.

Palm, Thede. Motstånd och motstånds rörelser. Militärhistoriska förlaget, Stockholm 1988.

Rapporter från Delegationens för icke-militärt motstånd studieresor och konferenser. Finns vid SPF.

Regeringens propositioner 1985/86:100, Bilaga 6, Fö; 1991/92:102; 1992/93:100, Bilaga 5, Fö; 1993/94:100, Bilaga 5, Fö.

Rent Spel. Studiepaket om folkrätt bestående av novell, faktasamling m m, M7734-512526, Överstyrelsen för civil beredskap, Stockholm, 1990.

Rings, Werner. Leva med fienden. Anpassning och motstånd i Hitlers Europa 1939-45. Ordfronts förlag, Stockholm 1983.

Roberts, Adam. Civilmotståndets strategi. Aldus/Bonniers, Stockholm, 1969.

Roberts, Adam. Civil Resistance in the East European and Soviet Revolutions. Monograph Series No 4, The Albert Einstein Institution, MA., 1990.

Roberts, Adam. Totalförsvaret och civilmotstånd, Centralförbundet Folk och Försvar, Stockholm, 1972.

Roberts, Adam. Ockupation, motstånd och folkrätt. Centralförbundet Folk och Försvar, Stockholm, 1981.

Saar, Andrus; Stütz, Göran; Tubin, Eino. När alla lyssnade på radio. Moskva-kuppen från Estlands horisont. SPF Meddelande nr 133, Stockholm, 1992.

Sharp, Gene. Civilian-Based Defence. A Post-Military Weapons System. Princeton University Press, Princeton, N.J., 1990.

Sharp, Gene. Self-Reliant Defence, Without Bankruptcy or War. Considerations for the Baltics, East Central Europe and members of the Commonwealth of Independent States. The Albert Einstein Foundation, Cambridge, MA., 1990

7 noveller. Delegationen för icke-militärt motstånd, Stockholm 1991 (Finns på SPF)

Stütz, Göran. Opinion 94. En opinionsundersökning hösten 1994. SPF Rapport Nr 166, Stockholm 1994.

Video

Inspelningar från Lettland 1991. Finns vid SPF.

9 april 1940. AMF 10685

Introduktion till föredrag. Delegationen för icke-militärt motstånd. Finns vid SPF.

Ockupationstiden i Norge 1940-45. AMF 14668

Summary in English

When the concept of "non-military resistance" has been discussed in Sweden, for instance when the *Delegation for non-military resistance* was appointed in 1987, it has included resistance movements as well as non-violent forms of resistance. It has also been stated that such a resistance will in no way rule out or compete with the armed forces. For a small nation the best defence will be a combination of conventional military forces and non-military forms of resistance, based on the will of the people to defend their freedom.

In this book the last secretary of the Delegation, colonel Björn Orward, points to many historical examples, showing that brutal acts of repression by an occupying force inevitably result in increased popular resistance. Such was the case in all countries of Nazi-occupied Europe. The invasions in Norway and Denmark, which reacted quite differently to the German invasion during Second World War, at the end led to similar structures of wide-spread resistance consisting of civil disobedience as well as numerous active acts of sabotage, supported by the Strategic Operations Executive (SOE) in England. When the Germans laid down their arms, underground armies were ready to take control in the name of the legal government.

The resistance movements in Estonia, Latvia and Lithuania are rather little known in the West. When the Soviet occupiers returned at the end of World War II, battle-hardened freedom fighters took to the woods to fight the oppressors. This underground war lasted for more than a decade.

The resistance then continued in subdued civil forms, to blossom as mass movements when perestroika and glasnost had removed the fear and apathy of the Communist order. Human chains, massive demonstrations and folk festivals led to a mood, where Old Guard communists had to retire and nationalists, ready to wrest independence from the tottering Soviet Union, came to power. Barricades and human walls sprung up to protect vital buildings when Soviet troops tried to take over in January 1991 in Vilnius and Riga and in August 1991 in Tallinn.

For a while, the concept of a civilian-based defence, as advocated by professor Gene Sharp of the Albert Einstein Institute, was adopted as official defence policy in Latvia.

Various other resistance and guerilla movements are analyzed, in France, Poland, Holland, Yugoslavia, Greece, the Soviet Union etc, as well as the ultimately failed attempt to defend Czechoslovakia by civil disobedience in 1968. The huge demonstrations that foiled the coup of August 1991 in the Soviet Union, as well as the Intifada in the territories occupied by Israel, are described. The Intifada certainly contributed to a political solution, but also

brought forward the negative sides of a drawn-out resistance struggle based entirely on local initiative but without strong local leadership – gangs turning criminal, assassinations etc.

The book outlines the development of International Law, as manifested in the Hague and Geneva conventions, regarding the status of freedom fighters. Members of resistance movements are regarded as regular combatants – who must be treated as prisoners-of-war if caught by the enemy – on certain conditions, which have been softened by recent amendments. This only applies to combat situations, however.

Civilians are as a general rule protected by international law. They should not be subjected to mistreatment, torture or collective punishments. An occupier has the responsibility for law and order. Any new rules have to be published in the local language. Organizers of non-military forms of resistance may be incarcerated by an occupier but only after proper trial. Capital punishment should not be introduced in Sweden, which has no such punishment neither in peace nor war.

For snipers and saboteurs acting on their own there is very little protection in international law. To organize or to take part in a non-military resistance that goes beyond passive forms of civil disobedience also carries considerable personal risk. Between acknowledged forms of armed resistance and civil disobedience there exists a legal grey zone, where a ruthless occupier may well use harsh methods of suppression trying to subdue the population.

On the other hand every citizen in a democracy has a moral duty to resist an aggressor. To try to stay neutral can be very difficult. Collaboration, on whatever pretext, may be punished when the lawful government returns, as in Norway and Denmark after the war.

The Swedish interest in non-military resistance begun after the events in Czechoslovakia in 1968. Moves to introduce such forms of defence were defeated in parliament, until a commissioner was appointed to look into non-military resistance as a complement to the armed forces. The result of his report was the setting up of the Delegation for non-military resistance in 1987. The Delegation initiated studies, made contacts abroad, produced information materials and arranged seminars. In 1994 it was abolished and its tasks transferred to the National Board of Psychological Defence.

The Swedish political authorities have stressed that officially sponsored information efforts regarding a non-military or civilian-based resistance should stay within the limits of activities approved by International Law. The possibility of a civilian-based resistance is mentioned in the Defence Bill of 1992 as a complement to the armed forces. The experts are agree that this should not mean setting up any peace-time organization, as a well-advertised resistance movement would quickly be eliminated by an invader. The aim is to achieve better peacetime planning and to introduce a mental readiness.

On the military side, studies are being made about setting up guerilla-style combat units that could conduct a long drawn-out campaign behind enemy lines in case conventional warfare fails to stop an invader. This low-intensity war would possibly be conducted in cooperation with non-military forms of resistance. Former paratroopers could form the core of these units, which would be improvised out of cut-off regular units. The Swedish forests as well as the available equipment and the regular training of rangers by the armed forces all facilitate such tactics.

In his recommendations the author would like stronger emphasis on a non-military resistance in planning and in war-games of every kind. Studies should also to be conducted to see how people in other countries reacted to foreign occupations. The lessons drawn could be useful in our own planning.

Some limited training can also be done in peace-time, such as training radio hams to establish communication networks for the resistance.

SPFs senaste meddelanden

- Hanses, Yvonne; Tellström Richard. Moln över Kola – Analys av ryktet om ett radioaktivt moln 6 och 7 juni 1990, nr 126, juni 1990.
- Kisch, Catharina; Lundgren, Claes. Nyhetsprogram i satellit- och kabel-TV - En översikt, nr 127, juni 1990.
- Nydén, Michael. Projektskiss rörande nyhetsbyråer och källor, nr 128, augusti 1990.
- Ohlsson, Anders. Motståndsvilja och hot – En utvärdering av två av SPFs opinionsfrågor, nr 129, oktober 1990.
- Stütz, Göran. Åsikt 90 – En undersökning bland ungdom i december 1990, nr 130, februari 1991.
- Kisch, Catharina; Lundgren, Claes. TV- och radiosatelliter – En översikt med inriktning på det nordiska täckningsområdet, nr 131, maj 1991.
- Saar, Andrus; Stütz, Göran; Tubin, Eino. Ett ryktes anatomi, nr 132, augusti 1991.
- Saar, Andrus; Stütz, Göran, Tubin, Eino: När alla lyssnade på radio. Moskva-kuppen ur Estlands horisont, nr 133, mars 1992.
- Kisch, Catharina; Lundgren Claes; TV- och radiokanaler via satellit och kabel. Aktuella basfakta om utbudet i februari 1993, nr 134, mars 1993.
- Sommelius, Sören. Mediernas krig i forna Jugoslavien, nr 135, april 1993.
- Nordlund, Roland. Ett triangeldrama. Myndigheter, medborgare och medier i kris, nr 136:a, april 1994.
- Nordlund, Roland, A Triangle Drama, Authorities, Citizens and Media in Crisis, nr 136:b, April 1994.
- Orward, Björn, Tubin, Eino (red). Motstånd under ockupation, nr 137, Juni 1995.

ADRESS

Box 2195
103 15 STOCKHOLM

TELEFON

08-23 02 60

TELEFAX

08-20 80 74

PPIS: 50 kr

ISSN 0283-6327